

Rekenkameronderzoek naar de realisatie van (sport)voorzieningen in de gemeente Montfoort

Rekenkamercommissie Montfoort

gemeente
Montfoort

Rapportage
Gemeente Montfoort

BMC Onderzoek
April 2018
drs. M.J.C. van Hulsteijn en K.W.H. Smink MA
Projectnummer: P005282
Correspondentienummer: DH-1004-9131

INHOUD

VOORWOORD		1	
HOOFDSTUK 1	INLEIDING	2	
	1.1	Aanleiding	2
	1.2	Vraagstelling	2
	1.3	Aanpak	3
HOOFDSTUK 2	REALISATIE VAN (SPORT)VOORZIENINGEN IN NEDERLAND	6	
	2.1	Sport- en accommodatiebeleid	6
	2.2	Financiering van sportaccommodaties	7
	2.3	Resultaten van de benchmark	7
HOOFDSTUK 3	BEANTWOORDING DEELVRAGEN	11	
	3.1	Realisatiekaders sportvoorzieningen	11
	3.2	Zelfwerkzaamheid door sportverenigingen	15
	3.3	Bestuurlijke rol college en raad	19
HOOFDSTUK 4	CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN	24	
	4.1	Conclusie	24
	4.2	Aanbevelingen	25
NAWOORD		29	
BIJLAGE 1	LITERATUURLIJST	31	
BIJLAGE 2	OVERZICHT VAN GEMEENTEN IN DE BENCHMARK	35	
BIJLAGE 3	LIJST MET RESPONDENTEN	36	
BIJLAGE 4	AMBTELIJKE REACTIE	36	
BIJLAGE 5	BESTUURLIJK HOOR EN WEDERHOOR	37	

Voorwoord

Geachte leden van de Audit Commissie,

De werkgroep Rekenkamercommissie van de Audit Commissie heeft een (pilot) onderzoek laten uitvoeren. Het doel van deze pilot was om na te gaan hoe en op welke wijze de rekenkamerfunctie kan worden ingevuld in de toekomst.

De wijze waarop dit onderzoek is uitgevoerd geeft een goede richting voor de toekomstige invulling van de rekenkamerfunctie. Daarnaast heeft dit onderzoek ook relevantie, omdat er onderzoek is gedaan op basis van een reële casus.

Hierbij stuur ik u ter informatie, namens de werkgroep Rekenkamercommissie, het onderzoeksrapport dat is opgesteld door BMC met betrekking tot de vraag:

Op welke wijze realiseert de gemeente Montfoort haar sportvoorzieningen, hoe is de eigen inbreng van sportverenigingen daarin vormgegeven en wat is de bestuurlijke rol van college en raad?

Namens de werkgroep RKC

Hoofdstuk 1

Inleiding

1.1 Aanleiding

De gemeente Montfoort spreekt in haar raadsprogramma 2014-2018 de ambitie uit om krachtig te zijn in samenwerking en samenleving. Het stimuleren van zelfwerkzaamheid door sportverenigingen sluit daarbij aan. Het heersende (landelijke) beeld van zelfwerkzaamheid door verenigingen is dat zij in staat zijn om beheer en onderhoud van gemeentelijke sportaccommodaties goedkoper uit te voeren dan de gemeente zelf. Dit kan voor zowel de vereniging als voor de gemeente financiële voordelen opleveren.

In de kern Linschoten is deze insteek toegepast op de realisatie van drie kunstgrasvelden (twee korfbalvelden en één voetbalveld) op Sportpark Rapijnen in 2014. Voor de financiering van deze velden was het streven om de twee derde/een derde regeling toe te passen, zoals dat in het verleden in de gemeente Montfoort vaker is gedaan bij de realisatie van (sport)voorzieningen. Uitgangspunt daarbij is dat twee derde van de investering voor rekening van de gemeente is en een derde voor rekening van de betrokken vereniging(en).

De bijdrage van de verenigingen c.q. de Stichting Beheer Sportpark Rapijnen (SBSR) werd geleverd via een financiële bijdrage in de investering en zelfwerkzaamheid door de verenigingen (KV LUNO en VVL) bij de aanleg, onder verantwoordelijkheid van SBSR. Dit heeft achteraf geleid tot discussie over de financiële waardering van de zelfwerkzaamheid en de mate van gelijkheid tussen verenigingen in de gemeente Montfoort. De casus Rapijnen wordt in het kader op de volgende pagina toegelicht.

De Rekenkamercommissie van de gemeente Montfoort wil lering trekken uit deze casus, zodat dergelijke situaties bij nieuwe investeringen in maatschappelijk vastgoed niet meer ontstaan.

1.2 Vraagstelling

Daarom heeft de Rekenkamercommissie een onderzoek ingesteld, waarin de volgende vraag centraal staat:

Op welke wijze realiseert de gemeente Montfoort haar sportvoorzieningen, hoe is de eigen inbreng van sportverenigingen daarin vormgegeven en wat is de bestuurlijke rol van college en raad?

Deze hoofdvraag is vertaald in drie deelvragen:

1. Welke beleidsmatige en financiële kaders zijn er gesteld voor het realiseren van sportvoorzieningen en hoe worden deze gehanteerd?
2. Hoe wordt de eigen inbreng in het algemeen en de zelfwerkzaamheid in het bijzonder, vanuit de sportverenigingen vormgegeven en gewaardeerd en wat zijn daarvan de voor- en nadelen en risico's?
3. Op welke wijze wordt de bestuurlijke rol ingevuld en welke lering is hieruit te trekken voor het college en de gemeenteraad?

1.3 Aanpak

Voor de beantwoording van de hoofd- en deelvragen is het van belang om inzicht te krijgen in de casus van Sportpark Rapijnen. Welke kaders zijn daar vooraf voor gesteld vanuit de gemeente, welke afspraken zijn er gemaakt over eigen inbreng vanuit VVL en KV LUNO en wat is de rol die college en raad daarin hebben gespeeld? Op basis daarvan kan lering worden getrokken voor de toekomstige realisatie van maatschappelijk vastgoed in de gemeente Montfoort.

Om dit vraagstuk zo scherp mogelijk in beeld te krijgen, is een combinatie van verschillende onderzoeksmethoden toegepast.

De casus Rapijnen

In de periode mei-augustus 2014 zijn op Sportpark Rapijnen (in de kern Linschoten) drie kunstgrasvelden aangelegd: twee korfbalvelden voor KV LUNO en één voetbalveld voor VVL.

Aan deze herontwikkeling van het sportpark is een jarenlang proces voorafgegaan. De beoogde woningbouw in het nabijgelegen gebied heeft nog niet plaatsgevonden, onder andere door een faillissement van projectontwikkelaar Phanos. De herontwikkeling van het sportpark is echter wel doorgezet. Omdat de voorbereiding hierdoor meer tijd kostte, heeft de gemeenteraad op 27 mei 2013 € 70.000 beschikbaar gesteld voor extra (ambtelijke) voorbereidingskosten.

In de programmabegroting 2013-2016 was rekening gehouden met een totaalbudget van € 750.000 in 2014. Daarvan zou € 500.000 (twee derde) door de gemeente worden ingebracht en € 250.000 (een derde) door de verenigingen. Op basis van een raming door een gespecialiseerd bureau bedroeg de totaal geraamde investering € 729.000, exclusief projectkosten (voorbereiding, toezicht en directievoering).

De aanbesteding werd gewonnen door Aannemingsbedrijf Jos Scholman B.V., op basis van een offerte ter hoogte van € 453.800. Daarnaast was tien jaar onderhoud van de velden onderdeel van de aanbesteding; dit bood Aannemingsbedrijf Jos Scholman B.V. aan voor € 240.000. Projectkosten waren niet opgenomen in de offerte.

Het bouwheerschap is uitgevoerd door SBSR, op basis van een bouwheerovereenkomst met de gemeente. In deze overeenkomst is ook de twee derde/een derde verdeling tussen gemeente en SBSR benoemd. Tijdens de aanleg is ook sprake geweest van zelfwerkzaamheid door vrijwilligers van de verenigingen. Er zijn onder andere bomen en struiken verwijderd, er is hekwerk ontmanteld en er is straatwerk weggehaald. Over deze zelfwerkzaamheid zijn vooraf geen schriftelijke afspraken gemaakt tussen gemeente, SBSR en aannemer.

Vervolgens is er over de financiële waardering van deze zelfwerkzaamheid discussie ontstaan tussen SBSR en de gemeente. Uiteindelijk hebben beide partijen ingestemd met waardering van de werkzaamheden van vrijwilligers, op basis van een door de aannemer opgestelde inschatting. Daaruit bleek dat de verenigingen werkzaamheden ter waarde van € 36.000 via zelfwerkzaamheid hebben uitgevoerd. Op dit bedrag is daarna de twee derde/een derde verdeling toegepast. De twee derde voor rekening van de gemeente, is door de gemeente betaald aan SBSR. Daarnaast heeft SBSR van de gemeente een financiële bijdrage ontvangen voor directievoering (€ 58.356) en de aanschaf van een trekker ten behoeve van onderhoud (€ 8.500). Tot slot worden in de eindafrekening nog overige kosten (€ 78.344) en projectleidersuren (€ 54.436) opgevoerd.

Omdat het gehele project op deze manier nog steeds binnen het financiële kader van € 820.000 paste, is bij Sportpark Rapijnen ook nog een parkeerplaats aangelegd ter waarde van € 34.960. In totaal leidt dit tot een kostenpost van € 724.392. Op de aanbesteding, de andere kosten en de zelfwerkzaamheid is vervolgens de twee derde/een derde regeling toegepast, wat leidt tot een netto gemeentelijke bijdrage van € 535.013. SBSR heeft € 189.380 bijgedragen.

Deskresearch en dossieronderzoek

Via de gemeente Montfoort zijn verschillende documenten ter beschikking gesteld. Aanbestedingsdocumenten, beleidsstukken, college- en raadsbesluiten, raadsinformatiebrieven, voortgangsrapportages, e-mails en (financiële) verantwoordingsdocumenten zijn opgevraagd en door de onderzoekers doorgenomen en geanalyseerd. Een overzicht van alle stukken is opgenomen in bijlage 1.

Benchmark

Om inzicht te verkrijgen in de manier waarop andere gemeenten bij de realisatie van (sport)voorzieningen omgaan met eigen inbreng van verenigingen, is er een vragenlijst uitgezet onder relaties (referentiegemeenten) van BMC. Deze vragenlijst is uiteindelijk door zestien gemeenten ingevuld. Een overzicht van de gemeenten die de benchmark hebben ingevuld, is opgenomen in bijlage 2.

Interviews met stakeholders

Informatie uit documenten gaat pas leven als deze in een gesprek door betrokkenen worden toegelicht en ingekleurd. Achtergronden worden duidelijk en er kunnen vragen worden gesteld ter verheldering. Daarom zijn negen interviews afgenomen met in totaal twaalf stakeholders rond de casus Rapijnen en de realisatie van (sport)voorzieningen in de gemeente Montfoort. Deze semigestructureerde interviews zijn gedaan aan de hand van een vooraf opgestelde topiclist. Van ieder interview is een verslag gemaakt ten behoeve van de analyse. Een overzicht van de respondenten is opgenomen in bijlage 3.

Groepsgesprek met gemeenteraad

De bestuurlijke rol van (college en) de gemeenteraad is - naast de interviews en het dossieronderzoek - in beeld gebracht door een groepsgesprek met de gemeenteraad. In het groepsgesprek is aandacht besteed aan zowel de casus Rapijnen als aan de kaderstellende en controlerende rol van de raad bij toekomstige projecten.

De uitkomsten van bovenstaande onderzoeksmethoden zijn verwerkt in deze rapportage.

Hoofdstuk 2

Realisatie van (sport)voorzieningen in Nederland

2.1 Sport- en accommodatiebeleid

Sport heeft in eerste instantie een intrinsieke waarde: sport is leuk om te doen. Daarnaast heeft sport een belangrijke maatschappelijke waarde: door sport leer je winnen en verliezen, sporten zorgt voor sociale samenhang en bij sportverenigingen komen veel verschillende soorten mensen samen (arm – rijk, jong – oud, allochtoon – autochtoon). Sport wordt daarom in steeds meer gemeenten ingezet om een bijdrage te leveren aan deze maatschappelijke doelen.

De belangrijkste uitgaven in de sport, voor gemeenten, zijn echter uitgaven op het gebied van accommodaties (investerings- en exploitatie). Bij de meeste gemeenten gaat het om 80% tot 90% van het sportbudget.

Tegelijkertijd stonden en staan budgetten in het sociaal domein onder druk door veranderende regelgeving, nieuwe gedecentraliseerde taken en bezuinigingen de afgelopen jaren. Dit geldt ook voor de sport. Steeds meer gemeenten kiezen voor een regierol, scheppen kaders en verwachten dat (onder meer) sportverenigingen een uitvoerende rol en meer verantwoordelijkheden oppakken.

Sportbesluit en Wet Markt en Overheid

Het Sportbesluit en de Wet Markt en Overheid (Wet M&O) zijn relevante kaders voor realisatie, beheer en exploitatie van (gemeentelijke) sportvoorzieningen. Beide dossiers zijn op dit moment in beweging. Zowel het Sportbesluit als de Wet M&O worden in 2019 aangepast, hetgeen consequenties kan hebben voor investeringen in de sport door gemeenten.

Toepassing van het Sportbesluit bezorgt gemeenten tot nu toe een btw-voordeel: onder bepaalde voorwaarden kan de btw op nieuwbouw, vervangingsinvesteringen en exploitatielasten van sportaccommodaties worden verrekend. Het is hiervoor van belang dat sportaccommodaties in gebruik gegeven worden aan gebruikers ('gelegenheid geven tot sportbeoefening'). Gevolg van het Sportbesluit is ook dat de mogelijkheden voor zelfwerkzaamheid door verenigingen beperkt zijn. Bij toepassing van het Sportbesluit mogen verenigingen namelijk niet alle onderhoudstaken overnemen die normaal gesproken door de in gebruik gevende organisatie (de gemeente of een stichting) worden uitgevoerd. Vanaf 2019 wordt de sport echter vrijgesteld van btw, waardoor het Sportbesluit niet meer toegepast kan worden door organisaties zonder winstoogmerk. Wel komt er een overgangsregeling voor gemeenten en stichtingen die op dit moment de btw verrekenen. De mate waarin het Sportbesluit bij de realisatie en exploitatie van sportvoorzieningen wordt toegepast, is momenteel dus nog steeds een factor van belang.

Bij de Wet M&O gaat het bij de investeringen in en exploitatie van sportaccommodaties onder meer over het doorberekenen van alle kosten. De Wet M&O geeft aan dat dit feitelijk moet gebeuren voor alle overheidsdiensten. Bij het bepalen van gebruiksvergoedingen moet hier in enige mate rekening mee gehouden worden. Het principe van de Wet M&O kan daarbij op gespannen voet staan met de maatschappelijke waarde en de maatschappelijke doelgroepen van sportaccommodaties.

2.2 Financiering van sportaccommodaties

De realisatie van sportvoorzieningen is landelijk gezien doorgaans een verantwoordelijkheid voor gemeenten. Op basis van de vraag naar accommodaties (groei van een vereniging, wachtlijsten, kwaliteitsimpuls, meerjarenprognoses) van buitensport en binnensport worden sportvelden en sporthallen gerealiseerd. De gemeente treedt meestal op als financier van de sportaccommodaties.

(Buitensport)verenigingen zijn vaak zelf verantwoordelijk voor de realisatie van clubgebouwen, zoals de kantine en (in voorkomende gevallen) kleedkamers.

De investeringen in de sportaccommodaties worden in meer of mindere mate doorberekend aan de verenigingen. Steeds meer gemeenten relateren de tarieven aan de kostprijs voor de sportaccommodaties, mede door de ontwikkelingen uit de voorgaande paragraaf. De hoogte van de tarieven (het percentage dat wordt doorbelast) is daarbij wisselend.

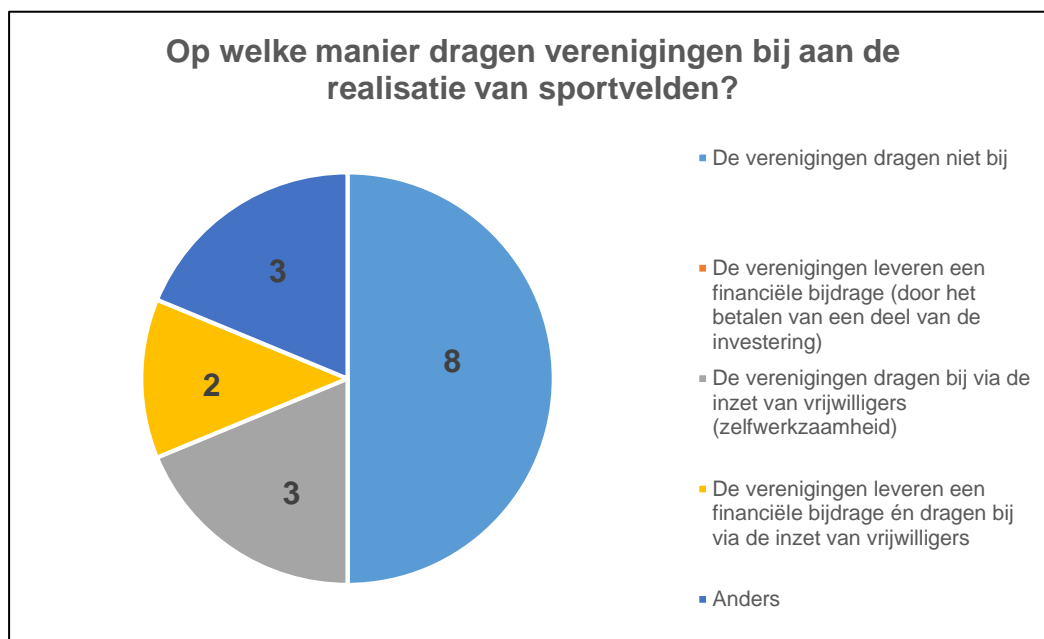
Eigen inbreng van verenigingen bij de realisatie van sportaccommodaties vindt vooral plaats bij buitensportaccommodaties, waarbij verenigingen zelf hoofdgebruiker zijn van de accommodatie. Bij binnensportaccommodaties zijn er meestal meerdere gebruikers. Alleen bij (semi-)exclusief gebruik van een sporthal (door bijvoorbeeld een korfbal- of handbalvereniging) komen investeringen van binnensportverenigingen ook voor. De eigen inbreng is bij de realisatie vooral financieel van aard. Investerings via zelfwerkzaamheid komen voornamelijk voor bij het onderhoud en de instandhouding: verenigingen doen een deel van het onderhoud in eigen beheer uitvoeren en verkrijgen daarmee een lager tarief bij de gemeente of de stichting die de accommodatie exploiteert.

Zelfwerkzaamheid heeft daarmee vooral betrekking op het onderhoud van buitensportaccommodaties en de realisatie van clubgebouwen.

2.3 Resultaten van de benchmark

Om inzicht te krijgen in de manier waarop andere gemeenten omgaan met specifiek de eigen inbreng van verenigingen bij de realisatie van (sport)voorzieningen, is een benchmark opgezet. Deze benchmark is verspreid via het netwerk van BMC en ingevuld door zestien gemeenten. De gemeenten die de vragenlijst hebben ingevuld staan vermeld in bijlage 3.

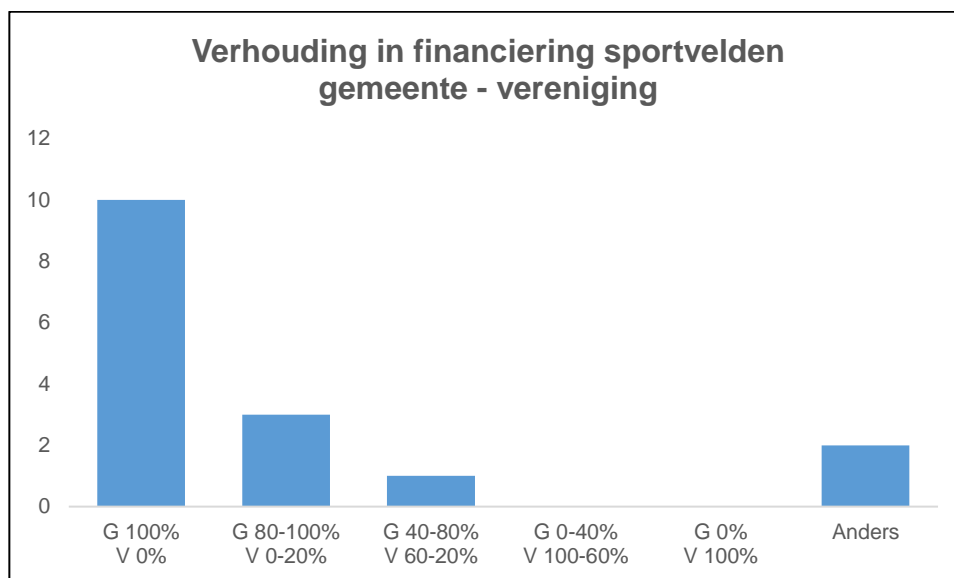
Het inwoneraantal per referentiegemeente varieert van 15.000 tot ruim 150.000. Aan deze gemeenten is gevraagd op welke manier verenigingen bijdragen aan de realisatie van sportvelden. Dit geeft het volgende beeld:

In de helft van de gemeenten dragen de verenigingen helemaal niet bij aan de realisatie van voorzieningen. In geen enkele gemeente leveren de verenigingen alléén een financiële bijdrage. In drie van de zestien gemeenten wordt alleen een bijdrage geleverd via zelfwerkzaamheid, in twee van de zestien gemeenten is sprake van zowel een financiële bijdrage als een bijdrage door zelfwerkzaamheid. Bij drie van de zestien gemeenten is sprake van andere constructies. Uit de toelichting die daarbij gegeven is, blijkt dat het hier vaak gaat om andere eigendomssituaties (geprivatiseerde accommodaties en/of een beheerstichting).

De gemeenten is ook gevraagd naar de manier waarop zelfwerkzaamheid bij hen wordt gewaardeerd. In enkele gevallen vindt financiële waardering plaats, maar in de meeste situaties vloeit de zelfwerkzaamheid voort uit het verdelen van de verantwoordelijkheid voor onderhoud. Klein onderhoud wordt daarbij vaak genoemd als voorbeeld van zelfwerkzaamheid, bij groot onderhoud staat er in veel gevallen een subsidieregeling tegenover. Gemeenten waar sprake is van zelfwerkzaamheid bij realisatie, geven aan dat dit alleen gaat om zelfwerkzaamheid 'buiten de offerte van de aannemer' om. Zelfwerkzaamheid wordt in deze situaties gebruikt om de aanneemsom te verlagen en is losgekoppeld van de garantie van de aannemer.

De gemeenten is ook gevraagd om een inschatting te maken van de verdeling van de financiële verantwoordelijkheid bij realisatie van sportvelden. Dit levert het volgende beeld op:

Uit deze grafiek blijkt dat in de meerderheid van de gemeenten, de gemeente de volledige financiering draagt bij de realisatie van sportvelden. In de gemeenten waar verenigingen een financiële bijdrage leveren, is deze bijdrage in de meeste gevallen beperkt tot maximaal 20% van de financiering. Bij de gemeenten die 'Anders' hebben ingevuld, is één gemeente waar ook sprake is van een twee derde/een derde regeling. Deze wordt andersom toegepast ten opzichte van Montfoort: twee derde van de investering is voor rekening van de vereniging, een derde is voor rekening van de gemeente.

De gemeenten is ook gevraagd naar de manier waarop een gelijke behandeling van de verschillende verenigingen is gewaarborgd. In drie van de zestien gemeenten is nog geen sprake van een gelijke behandeling, omdat deze gemeenten relatief kortgeleden (2015 of later) zijn samengegaan en er verschillende regelingen zijn (in verschillende kernen). In de andere dertien gemeenten wordt een gelijke behandeling tussen verenigingen gewaarborgd, meestal op basis van vastgesteld beleid. Het kader wordt gevormd door beleidsnota's en/of subsidieregelingen. In deze documenten zijn keuzes gemaakt met betrekking tot:

1. Faciliteiten. Welke voorzieningen horen wel en niet bij een 'standaard' sportaccommodatie? Hoe wordt omgegaan met 'extra' wensen van verenigingen? Wat zijn de mogelijkheden voor multifunctioneel gebruik?
2. Kwaliteit. Welke kwaliteitsnormen worden gehanteerd (bijvoorbeeld de normen van NOC*NSF)?
3. Capaciteit. Welke demografische ontwikkelingen zijn er zichtbaar en hoe verhoudt het aantal leden/sporters van de vereniging zich tot de aanwezige faciliteiten, nu en in de toekomst?
4. Tak(ken) van sport. Maakt de gemeente een keuze om in een beperkt aantal sporten te investeren of draagt de gemeente financieel bij aan alle sporten?
5. Tarieven. Welk gedeelte van de totale gemeentelijke kosten wordt via tarieven doorberekend aan verenigingen en gebruikers en waar is dit op gebaseerd?

Tot slot zijn de gemeenten bevraagd op de knelpunten die zij ervaren met eigen inbreng van verenigingen. Iets meer dan de helft van de zestien gemeenten signaleert knelpunten met zelfwerkzaamheid. Deze knelpunten hebben voornamelijk betrekking op:

1. Kwaliteit van de uitvoering. Met name ontoereikend onderhoud door verenigingen kan een knelpunt zijn. Het gaat hierbij dus om zelfwerkzaamheid in de exploitatie (het onderhoud) en niet bij de realisatie. Vanwege de afhankelijkheid van vrijwilligers zijn de kwaliteit en continuïteit door verenigingen niet altijd te garanderen. Sommige gemeenten lossen dit op door periodiek de staat van de (sport)voorzieningen onafhankelijk te laten toetsen.
2. Mate van overzicht. Doordat zelfwerkzaamheid door verenigingen verschillend wordt ingevuld, blijkt het voor gemeenten lastig om het overzicht te bewaren in de afspraken die er met de verenigingen gemaakt zijn. Welke verantwoordelijkheid heeft de gemeente op welk sportpark en wat zijn daarvan de financiële consequenties?

Hoofdstuk 3

Beantwoording deelvragen

3.1 Realisatiekaders sportvoorzieningen

Bij de realisatiekaders voor sportvoorzieningen gaat het erom binnen welke randvoorwaarden (nieuwe) sportaccommodaties worden gerealiseerd: beleidsmatig en financieel. Dit is vertaald in de volgende deelvraag:

Welke beleidsmatige en financiële kaders zijn er gesteld voor het realiseren van sportvoorzieningen en hoe worden deze gehanteerd?

Deze deelvraag zal in het algemeen worden beantwoord voor de gemeente Montfoort, waarbij de casus Rapijnen in een apart kader aan bod komt, om lessen van te leren voor de toekomst.

De gemeente Montfoort kent geen vastgestelde beleidsnota of subsidieregeling die louter betrekking heeft op de realisatie van sportvoorzieningen. Wel kent de gemeente Montfoort het 'Beleidskader Sport, Bewegen en Meedoen 2017-2020', met als titel 'Terug naar de basis'. Dit beleidskader gaat vooral in op sportstimulering en de inzet van buurtsportcoaches, maar bevat ook een doelstelling met betrekking tot (sport)voorzieningen:

'Huidige diverse aanbod van (sport)voorzieningen zoveel als mogelijk in stand houden (meer samenwerken of realisatie van omniverenigingen werden bijvoorbeeld genoemd).'

De gemeente Montfoort streeft er momenteel dus naar om het huidige aanbod van sportvoorzieningen zo veel als mogelijk op hetzelfde niveau te houden¹. In het beleidskader wordt geconstateerd dat dit - gegeven de verwachte bevolkingskrimp met 7% tot 2030 - een duidelijke uitdaging is. Deze uitdaging is daarna niet vertaald in concrete acties, bijvoorbeeld met betrekking tot de (her)ontwikkeling van accommodaties. Daardoor is niet bekend welke investeringen in sportvoorzieningen de komende jaren in de planning staan. Een deel van de sportvoorzieningen in de gemeente Montfoort wordt overigens niet geëxploiteerd door de gemeente, maar door de Stichting Beheer Sporthallen Montfoort-Linschoten.

Het financiële kader voor de realisatie van (sport)voorzieningen wordt in de gemeente Montfoort vastgesteld door de gemeenteraad. Op basis van een onderbouwing met kostenramingen wordt via een raadsbesluit budget toegekend in de meerjarenbegroting. Gezien de relatief geringe omvang van de gemeente wordt dit proces per project doorlopen. Via de reguliere cyclus van planning & control wordt de gemeenteraad geïnformeerd over de voortgang van het project. Wanneer deze voortgang niet binnen het vooraf gestelde kader past, wordt de raad apart geïnformeerd via een raadsmededeling. Via een nieuw raadsbesluit kan het kader vervolgens worden bijgesteld.

¹ De beleidsnota gaat over de periode 2017-2020. Ten tijde van de realisatie van de kunstgrasvelden op Sportpark Rapijnen was dit beleidskader nog niet van toepassing. Het beleidskader is overigens een vervolg op en een actualisatie van een eerder beleidskader.

Deze projectmatige werkwijze wordt normaal gesproken doorlopen onder regie van het projectmanagementbureau, waar een projectleider wordt aangesteld. Deze projectleider is verantwoordelijk voor de inhoudelijke en financiële realisatie van het project, binnen de daarvoor gestelde kaders.

Een dergelijke werkwijze wordt in veel gemeenten gehanteerd. Met name (middel)grote gemeenten kennen interne projectmanagementbureaus, waar de verantwoordelijkheid voor de realisatie van 'grote' projecten wordt ondergebracht. Vooraf worden inhoudelijke en financiële realisatiekaders opgesteld, doorgaans gebaseerd op onderbouwde, inhoudelijke uitgangspunten en onafhankelijke, financiële ramingen.

Daarnaast werken veel gemeenten - ook relatief kleine gemeenten - met specifiek beleid voor sportaccommodaties. Over het algemeen is dit uitgewerkt in sportnota's of vastgoedbeleid.

Realisatiekaders bij de casus Rapijnen

Het realisatiekader voor de herontwikkeling van Sportpark Rapijnen wordt gevormd door de volgende documenten:

- Raadsbesluit van 27/5/2013, over € 70.000 (ambtelijke) voorbereidingskosten.
- Raadsbesluit van 23/9/2013, over beschikbaar stellen van krediet à € 36.000 in 2013 (voorbelasting).
- Raadsbesluit van 28/10/2013, over starten aanbestedingsprocedure, beschikbaar stellen van resterend krediet à € 464.000 in 2014 en de voorwaarden waaronder dit krediet beschikbaar wordt gesteld.
- Vastgestelde programmabegroting 2013-2016, d.d. 5/11/2012.
- Getekende bouwheerovereenkomst tussen gemeente Montfoort en SBSR, d.d. 20/12/2013.

Met name in het raadsbesluit van 28/10/2013 en in de bouwheerovereenkomst van 20/12/2013 zijn een aantal financiële en inhoudelijke kaders gesteld.

Vanuit het raadsbesluit van 28/10/2013 gaat het om het volgende:

- Het totaal benodigde budget van € 750.000 komt op grond van de twee derde/een derde regeling voor € 500.000 voor rekening van de gemeente en € 250.000 voor rekening van SBSR.
- Deze verdeling (twee derde/een derde) is in lijn met de afspraken die in 2008 zijn gemaakt met de verenigingen in de kern Montfoort.
- Daarnaast gelden de volgende voorwaarden:
 - Indien de werkelijke totale kosten van de aanleg van de kunstgrasvelden, inclusief de te verwachten bijkomende kosten, lager zijn dan de raming, dan wordt het verschil in evenredigheid van hetgeen is geïnvesteerd terugbetaald.
 - Indien de kosten hoger zijn dan de raming blijft de bijdrage van de gemeente gelijk en worden de meerkosten door de verenigingen betaald.

In het raadsbesluit is toegezegd dat de afspraken met de verenigingen in Linschoten op deze manier worden gemaakt. Dit heeft vervolgens zijn beslag gekregen in de bouwheerovereenkomst, die op 20/12/2013 door de gemeente en SBSR is ondertekend. De realisatiekaders vanuit de bouwheerovereenkomst zijn (op hoofdlijnen) als volgt:

- De gemeente draagt € 500.000 bij, de verenigingen € 250.000. Dit is door de verenigingen schriftelijk bevestigd in een brief aan de gemeente, d.d. 19/12/2012.
- SBSR treedt voor de aanleg van de kunstgrasvelden op als bouwheer.
- Voor beheer en onderhoud van de sportvoorzieningen wordt een separate overeenkomst gesloten.
- De kunstgrasvelden moeten voldoen aan de normen van ISA Sport en enkele aanvullende eisen.
- SBSR stelt in samenwerking met Inkoop Bureau Midden Nederland (IBMN) een Programma van Eisen (PvE) op. Dit PvE dient goedgekeurd te worden door de stuurgroep.
- De stuurgroep bestaat uit de voorzitter en secretaris van SBSR, de wethouder Cultuur en Sport en de (ambtelijk) projectleider.
- SBSR is verantwoordelijk voor de betaling van facturen, waarbij per factuur een declaratie van twee derde bij de gemeente wordt ingediend.

Duiding van de bevindingen

Op basis van de geanalyseerde documenten en de interviews (inclusief het groepsgesprek met raadsleden) is duidelijk geworden dat er kaders zijn gesteld bij het beschikbaar stellen van het krediet. Deze kaders zijn vooral financieel van aard, waarbij een afspraak op hoofdlijnen is gemaakt tussen de gemeente en de verenigingen (c.q. SBSR) over de financiering: twee derde/een derde.

De invulling van deze afspraak is echter onduidelijk gebleken en weinig transparant. Daarmee zijn vragen en twijfel ontstaan over hoe de kaders zijn gehanteerd. Dit komt tot uitdrukking in de volgende aspecten:

- Onduidelijkheid over de totale investering, de kostenposten en het benodigde bedrag. Er is in verschillende stukken gesproken over verschillende bedragen: een totale investering van € 750.000 inclusief of exclusief de bijdrage van de verenigingen. Voor de ambtelijke voorbereidingskosten is een apart krediet aangevraagd. In de verantwoording zijn bedragen uit de twee derde/een derde regeling gehouden (ambtelijke kosten, directievoering, tractor, parkeerplaats) en is aangegeven dat deze door de gemeente betaald moeten worden. Van tevoren was derhalve niet duidelijk welke bedragen binnen het projectbudget (en daarmee de twee derde/een derde regeling) vielen en welke daar buiten.
- Geen inzicht vooraf in de wijze waarop de een derde bijdrage van de verenigingen (SBSR) geleverd zou worden: via een financiële bijdrage, via zelfwerkzaamheid of op een andere manier. In raadsvergaderingen is wel gesproken over een bijdrage 'in natura', maar dit is niet vastgelegd in bijvoorbeeld de bouwheerovereenkomst.
- Er was geen gekwantificeerde invulling van de afspraken met betrekking tot de eigen inbreng van de verenigingen/SBSR. Naast de financiële bijdrage van SBSR aan de realisatie van de velden (€ 178.000) zou de resterende bijdrage wellicht als zelfwerkzaamheid gekenmerkt kunnen worden. Door het ontbreken van transparante en gekwantificeerde afspraken vooraf, is dat echter niet vastgelegd. Daarnaast is niet vooraf vastgelegd dat de gemeente een financiële vergoeding zou leveren voor die zelfwerkzaamheid. In de verantwoording is dat wel zo opgevoerd: voor de gekwantificeerde zelfwerkzaamheid die niet door de aannemer uitgevoerd hoefde te worden en voor de directievoering.
- Daarbij maken we nog een aantal inhoudelijke opmerkingen:
 - Voor de directievoering zijn geen tegenprestaties afgesproken in de vorm van bouwverslagen, een proces-verbaal over de oplevering en een opleveringsdossier. Wij hebben niet kunnen constateren in welke mate deze werkzaamheden zijn uitgevoerd. Daarnaast is voor de directievoering een percentage van de aanneemsom gehanteerd (12%). Dergelijke percentages worden bij de realisatie van kunstgrasvelden door marktpartijen niet gehanteerd. In de regel wordt voor een dergelijk project een fixed price van € 15.000 gehanteerd.
 - Over de uitbetaling van de overige werkzaamheden is na de afronding van het project een afspraak gemaakt (collegebesluit per 7 april 2015), waarbij de gemeente een uitkering gedaan heeft van twee derde van de zelfwerkzaamheid van € 36.000. Het is onduidelijk waarop het percentage is gebaseerd.
 - Er zijn geen kaders gesteld over een onderhoudsbijdrage. Het onderhoud is voor tien jaar uitbesteed aan Aannemingsbedrijf Jos Scholman B.V., voor een bedrag van € 24.000 per jaar. SBSR ontvangt (op basis van de huurovereenkomst met de gemeente) een onderhoudsbijdrage van € 37.000

per jaar. Het verschil tussen de bijdrage van de gemeente en de jaarlijkse kosten kan op basis van het dossier en de interviews niet worden onderbouwd.

3.2 Zelfwerkzaamheid door sportverenigingen

In de sportwereld wordt veel gewerkt met vrijwilligers. Verenigingen zijn daardoor vaak in staat om een bijdrage te leveren aan de realisatie van (sport)voorzieningen, die verder gaat dan de inzet van financiële middelen. Wanneer werkzaamheden door vrijwilligers worden uitgevoerd, spreken we over zelfwerkzaamheid. Omdat het alternatief is om bepaalde werkzaamheden uit te laten voeren door professionals, kan zelfwerkzaamheid financieel voordeel opleveren. De vraag is echter hoe dit financiële voordeel verdeeld zou moeten worden, wanneer ook de gemeente een financiële bijdrage levert. Voor dit onderzoek leidt dat tot de volgende deelvraag:

Hoe wordt de eigen inbreng in het algemeen en de zelfwerkzaamheid in het bijzonder, vanuit de sportverenigingen vormgegeven en gewaardeerd en wat zijn daarvan de voor- en nadelen en risico's?

Deze deelvraag wordt beantwoord voor de gemeente Montfoort, waarbij zelfwerkzaamheid in de casus Rapijnen wederom in een apart kader wordt toegelicht.

De gemeente Montfoort tracht bij de realisatie van (sport)voorzieningen de zogeheten twee derde/een derde regeling toe te passen: twee derde van de kosten is voor rekening van de gemeente, een derde van de kosten is voor rekening van de maatschappelijk partner (zoals een sportvereniging). Een voorbeeld hiervan is de realisatie van drie kunstgrasvelden op Sportpark Hofland in 2008, waarbij de gemeente € 600.000 heeft bijgedragen op een totaal geraamde investering van € 900.000. De overige € 300.000 is gefinancierd door MSV '19 en VV Montfoort, die daarvoor een lening hebben afgesloten. Zelfwerkzaamheid (met name sloopwerk) is in dit geval vooraf gekwantificeerd en ingezet om de aanneemsom te verlagen. Ook directievoering en projectleiding zijn uitgevoerd door de verenigingen (via beheerstichting SBSH). Daarvoor is door de gemeente geen vergoeding betaald aan SBSH.

Achteraf heeft in dit voorbeeld ook geen financiële afrekening plaatsgevonden: de gemeente heeft haar deel bijgedragen en de stichting heeft met aanvullende financiering het project gerealiseerd. De zelfwerkzaamheid van de stichting c.q. de verenigingen heeft er al toe geleid dat de totale aanneemsom € 900.000 was en niet een hoger bedrag (aanneemsom plus sloopwerk plus directievoering). In het verleden is deze constructie ook toegepast bij de realisatie van velden voor HC Montfoort.

Sportverenigingen zijn dus in staat om - naast een financiële bijdrage - ook bij te dragen via zelfwerkzaamheid. De gemeente Montfoort stelt dat dit een gebruikelijke en noodzakelijke werkwijze is: de gemeente is niet kapitaalkrchtig en wil haar huidige sportvoorzieningen minimaal in stand houden. Door verenigingen hierbij een rol te geven, is het mogelijk sportvoorzieningen te realiseren of kwalitatief op een goed niveau te houden. Juist in een gemeenschap als Montfoort (met een grote betrokkenheid) is het mogelijk om deze zelfwerkzaamheid in te zetten. Daarbij stelt de gemeente wel dat er maatwerk nodig is per casus: de ene vereniging of maatschappelijke instelling beschikt over specifiekere expertise dan een andere, waardoor het ook mogelijk is om daadwerkelijk een bijdrage te leveren in de realisatie. Per geval moet daarom beoordeeld worden of zelfwerkzaamheid zodanig is in te passen, dat geen concessies aan de kwaliteit worden gedaan. Verder stelt de gemeente dat het voor de motivatie van

verenigingen goed is om die zelfwerkzaamheid ook financieel te belonen: als er financieel voordeel te halen is door (veel) zelf uit te voeren, moet dat financiële voordeel ook (gedeeltelijk) aan de vereniging ten goede komen.

Uit de benchmark blijkt dat ook in andere gemeenten gebruik wordt gemaakt van zelfwerkzaamheid. Financiële waardering vindt meestal plaats op grond van vastgesteld beleid via beleidsnota's en/of subsidieregelingen. Ook blijkt dat zelfwerkzaamheid voornamelijk wordt toegepast bij beheer en onderhoud. Zelfwerkzaamheid bij de realisatie van voorzieningen komt minder vaak voor. Wanneer hier wel sprake van is, wordt zelfwerkzaamheid gebruikt om voorbereidende (sloop)werkzaamheden uit te voeren die geen invloed hebben op de garantie van de aannemer.

Zelfwerkzaamheid bij de casus Rapijnen

Bij de realisatie van Sportpark Rapijnen, is onder verantwoordelijkheid van SBSR gebruikgemaakt van zelfwerkzaamheid door vrijwilligers van KV LUNO en VVL. Onder zelfwerkzaamheid wordt in dit geval verstaan dat werkzaamheden ten behoeve van de aanleg van de kunstgrasvelden zijn uitgevoerd door vrijwilligers.

Hoewel dit vooraf niet formeel is vastgelegd in gemeentelijke besluitvorming en/of de bouwheerovereenkomst, was bij betrokkenen bekend dat een deel van de (financiële) bijdrage van SBSR geleverd kon worden door zelfwerkzaamheid.

Achteraf is discussie ontstaan over de manier waarop deze zelfwerkzaamheid (financieel) gewaardeerd zou moeten worden. Vrijwilligers van SBSR hebben diverse sloopwerkzaamheden uitgevoerd. Daarnaast heeft SBSR het bouwheerschap van het project op zich genomen. Vanuit die rol was SBSR ook de contractpartij voor Aannemingsbedrijf Jos Scholman B.V., de aannemer die belast was met de aanleg van de kunstgrasvelden. De werkzaamheden die door vrijwilligers zijn uitgevoerd, zijn gedaan in overleg met de aannemer.

Ook is achteraf discussie ontstaan over de financiële waardering van de zelfwerkzaamheid. Deze discussie speelde zich voornamelijk af tussen gemeente en SBSR. Uiteindelijk is - op basis van een inschatting door de aannemer - overeenstemming bereikt over de waardering van zelfwerkzaamheid. Dit was € 40.000 waard, waar door de aannemer € 4.000 vanaf is gehaald. Van de € 36.000 die daarna over bleef, was op basis van het realisatiekader twee derde voor rekening van de gemeente (€ 24.000) en een derde voor rekening van SBSR (€ 12.000). De gemeente heeft vervolgens haar deel betaald aan SBSR.

SBSR is van mening dat de zelfwerkzaamheid in deze casus een veel grotere waarde vertegenwoordigt dan het bedrag dat daar nu voor gerekend is.

Naast de bijdrage voor zelfwerkzaamheid heeft SBSR van de gemeente een financiële bijdrage ontvangen voor directievoering, ter hoogte van € 58.356. Dit komt overeen met 12% van de oorspronkelijke aanneemsom. Ook heeft de gemeente - ten behoeve van onderhoud - ter waarde van € 8.500 een trekker vergoed aan SBSR.

Samenvattend zijn er verschillende modellen om eigen inbreng en zelfwerkzaamheid vorm te geven, waarbij in alle gevallen ook een financiële bijdrage (in de vorm van een geldelijke bijdrage in de kosten) geleverd kan worden:

1. Geen zelfwerkzaamheid. De inzet van zelfwerkzaamheid brengt risico's en knelpunten met zich mee. Wanneer de gemeente dit wil uitsluiten, kan de keuze

worden gemaakt om geen zelfwerkzaamheid meer toe te staan. De vraag is daarbij wel of voldoende recht wordt gedaan aan het vrijwillige karakter, de maatschappelijke betrokkenheid van verenigingen en de financiële positie van de gemeente. Gemeenten realiseren voorzieningen voor eigen rekening en risico en berekenen dan in de regel een huurprijs door aan verenigingen (al dan niet gebaseerd op de kostprijs).

2. Alleen zelfwerkzaamheid bij onderhoud. De realisatie van (sport)voorzieningen is dermate complex en specialistisch, dat de vraag gerechtvaardigd is of dit op vrijwillige basis gedaan kan worden. Zelfwerkzaamheid bij onderhoud is eveneens specialistisch, maar minder complex dan de realisatie van een voorziening. In dit model kan ook nog onderscheid gemaakt worden tussen klein (dagelijks) en groot onderhoud, waaronder vervanging. Voor het uitvoeren van het onderhoud kan de gemeente aan de vereniging/stichting een vergoeding beschikbaar stellen, die gebaseerd is op (een percentage van) de kosten die de gemeente zou maken wanneer zij zelf het onderhoud zou doen.
3. Zelfwerkzaamheid bij onderhoud én realisatie. In dit model kan zelfwerkzaamheid bij onderhoud op dezelfde wijze plaatsvinden als in model 2. Zelfwerkzaamheid bij realisatie kan worden ingekaderd door beleidsmatige uitgangspunten vast te leggen, die gelden voor alle verenigingen (en/of maatschappelijke partners) en bij alle projecten worden toegepast. Voorbeelden van deze beleidsmatige uitgangspunten zijn:
 - Zelfwerkzaamheid wordt alleen ingezet om de initiële aanneemsom vooraf te verlagen.
 - Zelfwerkzaamheid mag geen invloed hebben op de garantie van de aannemer.
 - De financiële voordelen van zelfwerkzaamheid komen evenredig ten goede aan de gemeente en de vereniging/stichting.
 - Voor de inzet van zelfwerkzaamheid wordt geen financiële vergoeding beschikbaar gesteld.
 - Directievoering mag alleen door de vereniging/stichting worden gedaan wanneer een aantoonbaar geschikte vrijwilliger beschikbaar is en wanneer afspraken zijn gemaakt over de oplevering van het project: bouwverslagen worden gemaakt, van de oplevering wordt een proces-verbaal van oplevering gemaakt en er wordt een opleveringsdossier overhandigd. Voor de kosten van de directievoering wordt vooraf een marktconform bedrag bepaald.

Duiding van de bevindingen

De inzet van zelfwerkzaamheid als onderdeel van de eigen inbreng van verenigingen is dus op verschillende manieren vorm te geven. Essentieel is dat van tevoren goed vastligt welk kader gehanteerd wordt: welke werkzaamheden worden zelf uitgevoerd, hoe worden die werkzaamheden financieel gewaardeerd en hoe past dat binnen de eventueel afgesproken verdeling van de totale kosten?

In Montfoort wordt als algemeen uitgangspunt (beleid) de twee derde/een derde regeling gehanteerd en wordt toegestaan dat de een derde die de verenigingen moeten bijdragen, via financiering en in natura kan worden geleverd. Bij de herontwikkeling van Sportpark Hofland in 2008 hebben de verenigingen c.q. SBSH diensten in natura geleverd, die niet uitbetaald zijn door de gemeente. Daardoor is in die situatie de aanneemsom verlaagd en heeft de gemeente op de totale (resterende) investering van € 900.000 een bedrag van € 600.000 bijgedragen. SBSH heeft naast de zelfwerkzaamheid een financiële bijdrage geleverd van € 300.000. Feitelijk heeft SBSH daarmee meer dan een derde bijgedragen aan het project (zelfwerkzaamheid en de financiële bijdrage).

In de casus Rapijnen kan daarom verondersteld worden dat SBSR (bij een totale investering van € 750.000) in ieder geval € 250.000 aan het project zou bijdragen. De financiële bijdrage was (volgens de verantwoording) € 178.000, het resterende deel (€ 72.000) zou dan via zelfwerkzaamheid bijgedragen kunnen worden. SBSR heeft voor € 36.000 werkzaamheden uitgevoerd (gekwantificeerd door Aannemingsbedrijf Jos Scholman B.V.) en daarnaast de directievoering gedaan (€ 58.000; 12% van de oorspronkelijke aanneemsom).

Daarmee lijkt SBSR ruim voldaan te hebben aan de opgave om het resterende deel via zelfwerkzaamheid in te vullen. Daarbij moet wel worden opgemerkt dat experts aangeven dat 12% van de aanneemsom voor directievoering bij de aanleg van kunstgrasvelden geen marktconform bedrag is: € 15.000 is als reëler bedrag genoemd. Daarmee zou de zelfwerkzaamheid voor SBSR in totaal op een bedrag van € 51.000 uitkomen. Dat is lager dan het bedrag dat op basis van de twee derde/een derde regeling verondersteld mag worden. Bovendien is - in vergelijking met SBSH en Sportpark Hofland - directievoering hierin dus wel meegenomen en is er cash betaald voor zowel directievoering als zelfwerkzaamheid. Door de uitbetaling van de zelfwerkzaamheid kan de zelfwerkzaamheid niet beschouwd worden als investering in natura vanuit de stichting/verenigingen.

Over de uitbetaling van de zelfwerkzaamheid is tijdens het proces besloten omdat de afspraken over zelfwerkzaamheid vooraf niet duidelijk waren. In totaal heeft de gemeente € 82.000 betaald aan SBSR. Het idee om verenigingen te stimuleren zelf werkzaamheden uit te voeren en dit ook financieel te stimuleren, heeft daarmee slechts geleid tot een zeer beperkte verlaging van de kosten. De werkzaamheden zijn immers uitbetaald aan de stichting (in plaats van aan een marktpartij), met uitzondering van de € 12.000 (van de door Aannemingsbedrijf Jos Scholman B.V. gekwantificeerde € 36.000). De gemeente heeft haar regisserende rol daarin onvoldoende op zich genomen. Door deze alternatieve invulling van de twee derde/een derde regeling is het gehele project aanmerkelijk duurder geworden dan wanneer dezelfde principes zouden zijn gehanteerd als bij sportpark Hofland (en HC Montfoort).

Om zelfwerkzaamheid en eigen inbreng goed te kunnen duiden en vast te leggen, zijn daarom een aantal aspecten essentieel:

- Een duidelijke kostenstructuur vooraf (inclusief alle project gerelateerde kosten) en afspraken over de ambtelijke kosten die buiten het projectbudget vallen (ambtelijke uren, kosten voor de aanbesteding en eventuele openbare infrastructurele aanpassingen als toegangswegen en parkeerplaatsen).
- Een gedegen raming van de daadwerkelijke projectkosten (aanneemsom, directievoering, voorbereidingskosten en onderzoeken). Op basis van deze raming kunnen afspraken gemaakt worden over de verdeling van de kosten.
- Op basis van de projectkosten een overzicht vooraf over de kostenposten die eventueel via zelfwerkzaamheid kunnen worden uitgevoerd, inclusief financiële uitwerking hiervan.
- Afspraken vooraf over de wijze waarop financiële voordelen door de zelfwerkzaamheid worden verdeeld tussen gemeente en verenigingen.
- De ene vereniging zal inderdaad meer mogelijkheden hebben voor zelfwerkzaamheid (expertise, voldoende vrijwilligers) dan de andere. Hier zal dus altijd een vorm van maatwerk nodig zijn. Maar transparantie hierover (en daarmee repeteerbaarheid naar andere situaties en verenigingen) is noodzakelijk om een vorm van vergelijkbaarheid voor alle verenigingen te realiseren.

3.3 Bestuurlijke rol college en raad

Op basis van het door de gemeenteraad vastgestelde coalitieakkoord en de bijbehorende begroting, geeft het college uitvoering aan het beleid. De gemeenteraad wordt tussentijds geïnformeerd over de voortgang via onder andere raadsvergaderingen, raadsmededelingen en raadsinformatiebrieven.

Bij afwijkingen van het vastgestelde beleid en budget heeft het college - op grond van de Gemeentewet - een informatieplicht richting gemeenteraad. Het is algemeen bekend dat met name 'grote' projecten gevoelig zijn voor (financiële) afwijkingen ten opzichte van het oorspronkelijke plan. Dit vraagt dan ook om een goede wisselwerking tussen college en de gemeenteraad. Omdat de realisatie van (sport)voorzieningen voor de gemeente Montfoort relatief grote projecten zijn, is bij dit onderzoek de volgende deelvraag opgesteld:

Op welke wijze wordt de bestuurlijke rol ingevuld en welke lering is hieruit te trekken voor het college en de gemeenteraad?

Deze deelvraag wordt afzonderlijk beantwoord voor het college en de gemeenteraad.

College van B&W

Voor de realisatie van projecten wordt binnen de gemeente Montfoort gewerkt met een projectmatige aanpak. Volgens een vaste werkwijze wordt daarin ook de rol van het college en de raad vastgesteld. Het college is over het algemeen nadrukkelijker betrokken dan de raad, bijvoorbeeld door te participeren in een stuurgroep. Binnen de vooraf gestelde kaders, is de realisatie van het project namelijk de verantwoordelijkheid van het college.

Dit geeft het college ruimte om de voortgang van projecten te bewaken en waar nodig bij te sturen. Ook kan - voor zo ver dit past binnen de door de raad gestelde kaders - eigen invulling worden gegeven aan de organisatie en uitvoering van het project. Dit geeft ruimte voor maatwerk, dat in de ogen van het college noodzaak is voor de gemeente Montfoort. Vanwege de beperkte financiële middelen ziet het college zich genooddaakt om samen met maatschappelijke partners creatief om te gaan met manieren om de kosten zo laag mogelijk te houden. Zelfwerkzaamheid kan daarin een belangrijke rol spelen: werkzaamheden die door vrijwilligers worden gedaan, brengen vanzelfsprekend (veel) minder kosten met zich mee dan de inzet van professionele krachten. De ruimte voor maatwerk wordt daarom waar mogelijk benut.

Het college is ook verantwoordelijk voor de informatievoorziening en verantwoording van projecten richting gemeenteraad. Binnen de gemeente Montfoort wordt de raad over ontwikkelingen die - naar het oordeel van het college - relevant zijn, geïnformeerd via raadsmededelingen (brieven). Daarnaast verantwoordt het college projecten achteraf via raadsvoorstellen. De definitieve afronding van een project is daardoor altijd voorbehouden aan de gemeenteraad.

In de communicatie met de raad maakt het college continu afwegingen over het detailniveau van de informatie: wat is relevante informatie ten opzichte van het door de raad gestelde kader? Het college stelt de raad door deze afwegingen in de gelegenheid om haar controlerende rol uit te kunnen voeren.

Bij de casus Rapijnen was sprake van een projectstructuur waarbij de ambtelijke organisatie het project vanuit SBSR zou begeleiden. Door discontinuïteit in de ambtelijke organisatie door ziekte is in de praktijk rolvermenging ontstaan. SBSR heeft in de voorbereiding operationeel vooral rechtstreeks geschakeld met de portefeuillehouder, waarbij de portefeuillehouder volgens de projectstructuur in een stuurgroep zitting zou hebben.

Daarnaast waren bij de eerdere toepassing van de twee derde/een derde regeling verwachtingen (bij de raad) gewekt over de wijze waarop verenigingen bijdragen (via een financiële bijdrage en via zelfwerkzaamheid). Deze regeling is beleidsmatig niet vastgelegd. De (andere) invulling van de regeling bij SBSR (onder meer door zelfwerkzaamheid uit te betalen) is door het college ter informatie aan de raad gemeld en niet ter besluitvorming voorgelegd.

Gemeenteraad

Normaal gesproken stelt de gemeenteraad voorafgaand aan een project de beleidsmatige en financiële kaders vast via een raadsbesluit. Een (financiële) raming door een externe deskundige vormt over het algemeen de basis. Waarom wordt het project in gang gezet, wat vraagt het project van de gemeente, welke planning wordt gehanteerd, welke financiële middelen zijn hiervoor nodig en welke randvoorwaarden worden daarbij gesteld? Deze vragen hebben betrekking op de kaderstellende rol van de gemeenteraad.

De uitvoering van het project - binnen deze kaders - is vervolgens de verantwoordelijkheid van het college. Om de raad in de gelegenheid te stellen ook haar controlerende rol goed te kunnen oefenen, legt het college ter afronding van het project inhoudelijke en financiële verantwoording af aan de gemeenteraad. De raad kan de afronding vervolgens via een raadsbesluit bekrachtigen.

De kaders die de raad vooraf stelt zijn dus bepalend voor de uitvoering van het project. In de gemeente Montfoort is bij het vaststellen van de kaders voor projecten ruimte voor maatwerk. Ieder project is anders, waardoor het kader nu een samenspel is tussen de mogelijkheden van de gemeente en maatschappelijke partners. Wat kan de (sport)vereniging, scouting of de brandweer zelf inbrengen en wat wordt er gevraagd van de gemeente? Dit verschilt per situatie, omdat het mede afhankelijk is van de specifieke capaciteit binnen verenigingen en de aard van verenigingen: buitensportverenigingen en de scouting (met een eigen accommodatie) kunnen eerder zelf werkzaamheden uitvoeren dan binnensportverenigingen of een toneelvereniging. Ook ruimtelijke ontwikkelingen kunnen van invloed zijn: woningbouw of herontwikkeling van een bepaald gebied kunnen zorgen voor afwijkende afspraken, onder meer rond infrastructuur en/of nutsvoorzieningen.

Sinds de aanleg van drie kunstgrasvoetbalvelden op Sportpark Hofland in 2008 streeft de gemeenteraad ernaar om bij de realisatie van (sport)voorzieningen de twee derde/een derde regeling toe te passen. Het is daarbij cruciaal dat vooraf inzichtelijk is welke kosten in de totale kosten zijn opgenomen. Gaat het alleen om de aanneemsom? Hoort projectleiding en directievoering er wel of niet bij? Wat kan een vereniging zelf inbrengen? Wat zijn de afspraken onderling?

Zolang de kaders aan de voorkant goed en helder/eenduidig zijn vastgelegd, kan de gemeenteraad volstaan met controle op voortgang en financiën. Dit kan eventueel via een periodiek overzicht vanuit het college richting raad over de voortgang van zogenaamde 'grote projecten'. Hierbij moet er overigens voor gewaakt worden, dat de kaders vanuit de gemeenteraad te gedetailleerd worden opgesteld. Het gaat immers om beleidskaders en -uitgangspunten en niet om projectuitgangspunten. Anders is het gevaar dat de controle achteraf ook op detailniveau plaatsvindt.

Duiding van de bevindingen

In de casus Rapijnen bestaat bij de raad het gevoel dat de controlerende rol onvoldoende uitgeoefend kon worden. Het college heeft tijdens het project enkele besluiten genomen die via de mededelingenbrief met de raad zijn gecommuniceerd (onder andere over zelfwerkzaamheid en de financiering daarvan door de gemeente en de te realiseren parkeerplaats). De onduidelijkheid over de twee derde/een derde verdeling in relatie tot het budget (totale investering € 750.000 inclusief of exclusief de bijdrage van de verenigingen) en het wel of niet opnemen van ambtelijke kosten in de projectbegroting heeft bijgedragen aan het gevoel onvoldoende te kunnen controleren.

Het ontbreken van een transparante projectbegroting vooraf, waarin alle projectkosten waren opgenomen en waarvan duidelijk was hoe de verdeling tussen gemeente en verenigingen zou zijn, zorgde ervoor dat de raad tussentijdse informatie niet kon plaatsen en dus toetsen.

In de gesprekken met de raad en de auditcommissie is naar voren gekomen dat de raadsleden de verwachting hadden dat het project op Rapijnen op dezelfde manier zou worden uitgevoerd als het project in 2008 op Sportpark Hofland: zelfwerkzaamheid van verenigingen c.q. de stichting zou moeten zorgen voor een lagere aanneemsom en de verenigingen zouden hun deel (een derde van de totale projectkosten) financieren.

Deze kaders zijn niet concreet vastgelegd in beleid, maar waren voor de raad wel leidend (ongeschreven en onuitgesproken). Dit was immers al eerder waren toegepast bij zowel Sportpark Hofland als bij HC Montfoort. Uiteindelijk is pas bij de raadsvoorstellen voor de eindafrekening een discussie gevoerd over de aangeleverde informatie. De tussentijdse toetsing is dus onvoldoende tot zijn recht gekomen.

De raadsleden gaven in de gesprekken daarbij aan dat wat hun betreft de uitgangspunten die in 2008 (en ook bij het project rond HC Montfoort) zijn gehanteerd, vooraf of lopende het project Rapijnen zijn gewijzigd. De raad had in haar rol als kaderstellend en controlerend orgaan deze veranderingen c.q. de gewijzigde invulling van de twee derde/een derde regeling en de zelfwerkzaamheid daarom besluitvormend voorgelegd willen hebben.

Daarnaast constateren we dat sommige informatie pas bij de verantwoording aan de raad werd gepresenteerd, zoals de tractor voor het onderhoud van het sportpark.

De verantwoording van het project Rapijnen is meerdere malen door de raad teruggestuurd om meer en gedetailleerdere informatie te krijgen. Terwijl in essentie het project voldeed aan de belangrijkste sturingskaders: het is op tijd en binnen budget gerealiseerd. Het gevoel geen grip te hebben is ontstaan bij de start: doordat de inhoudelijke kaders vooraf niet of onvoldoende eenduidig en transparant zijn opgesteld en de bestaande kaders (op basis van het project in 2008) gedurende het proces zijn

ingevuld of gewijzigd, heeft de controlerende rol van de gemeenteraad achteraf gedetailleerder uitgepakt dan feitelijk de bedoeling is. Hierbij moet wel geconstateerd worden dat de gemeenteraad ook tijdens het proces al vragen aan het college had kunnen stellen, bijvoorbeeld naar aanleiding van de genoemde mededelingenbrieven.

Wat in het project en het proces verder niet geholpen heeft: alle voorbereidingen en afspraken zijn gemaakt in de vorige collegeperiode. De realisatie van het project startte vrijwel gelijktijdig met de start van het nieuwe college van B&W in 2014. De realisatie en verantwoording zijn daardoor door een andere wethouder gedaan dan degene die in de voorbereiding verantwoordelijk is geweest. Ook ambtelijk zijn er verschillende veranderingen geweest, onder meer vanwege langdurige uitval. Dit lijkt ervoor gezorgd te hebben dat het project niet via een gestandaardiseerde projectmanagementmethode is uitgevoerd. Hierdoor is SBSR de continue factor geweest en kan het zijn dat het collectieve geheugen van de gemeente was verzwakt. Dit wordt extra zichtbaar door het ontbreken van transparante inhoudelijke afspraken en deugdelijke dossiervorming.

Bestuurlijke rol bij de casus Rapijnen

College van B&W

Het college van B&W is onderdeel geweest van de stuurgroep. De stuurgroep kwam ten tijde van de realisatie van de kunstgrasvelden frequent bij elkaar om de voortgang te bespreken.

Binnen de door de gemeenteraad vastgestelde kaders, was de realisatie van de kunstgrasvelden op Sportpark Rapijnen de verantwoordelijkheid van het college. Relevante besluiten die in de stuurgroep genomen moesten worden, zijn door deze constructie altijd via het college gegaan. Wel is het zo dat - vanwege de vele personele wisselingen in de ambtelijke organisatie - veel communicatie tussen SBSR en gemeente rechtstreeks via de (toenmalige) wethouder sport is gegaan.

Naast het kader dat door de gemeenteraad is vastgesteld, heeft het college op 7/4/2015 besloten om in te stemmen met de aanleg van een parkeervoorziening bij Sportpark Rapijnen. Dit was mogelijk doordat uit de gepresenteerde cijfers bleek dat het project ruim binnen het financiële kader was gerealiseerd.

Het college heeft de gemeenteraad tussentijds meerdere keren geïnformeerd over de voortgang en relevante ontwikkelingen. De raadsinformatiebrieven van 7/10/2014, 7/4/2015 en 8/4/2015 zijn daar voorbeelden van. Daarnaast heeft het college driemaal (op 17/1/2017, 13/6/2017 en 11/12/2017) een raadsvoorstel gedaan over de eindafrekening van het project Sportpark Rapijnen. De eerste twee keer is dit voorstel tegengehouden in het forum Samenleving, bij de laatste vergadering heeft de gemeenteraad uiteindelijk ingestemd.

Gemeenteraad

De gemeenteraad heeft in de herfst van 2013 op twee vergaderingen gediscussieerd over de kaders voor de realisatie van kunstgrasvelden op Sportpark Rapijnen. Op 23/9/2013 was het voornemen van het college om de gehele gemeentelijke bijdrage à € 500.000 beschikbaar te stellen. Via een amendement is dit € 36.000 geworden, waarna de overige € 464.000 op 28/10/2013 beschikbaar is gesteld, ondanks het feit dat er geen duidelijkheid vooraf was over de twee derde/een derde regeling en de invulling van de zelfwerkzaamheid.

Voorafgaand aan het besluit op 23/9/2013 heeft in de raad discussie plaatsgevonden over de hoogte van het totale budget: was de € 750.000 inclusief of exclusief de bijdrage à € 250.000 van de verenigingen? En hoe was de bijdrage van de verenigingen vormgegeven?

In deze discussie is door de wethouder aangegeven dat de bijdrage van de verenigingen kon bestaan uit 'natura of cash'. In de gemeenteraad bestonden er twijfels of dit wel voldoende 'controleerbaar' zou zijn. Daarom is op 23/9/2013 alleen € 36.000 beschikbaar gesteld en pas bij de vergadering over de begroting (op 28/10/2013) de overige € 464.000 vrijgegeven. In deze vergadering heeft vrijwel geen discussie meer plaatsgevonden over de invulling van de bijdrage van de verenigingen.

Deze discussie is in de gemeenteraad achteraf opnieuw ontstaan, met name in de fora Samenleving op 17/1/2017 en 13/6/2017. In de tussentijd is de gemeenteraad via de genoemde raadsinformatiebrieven geïnformeerd over de voortgang, ook over de vaststelling van de vrijwilligersbijdrage (op 8/4/2015). In deze raadsinformatiebrief wordt echter geen expliciet bedrag genoemd. Daar is vervolgens in de genoemde forumvergaderingen tot in detail over gediscussieerd met de wethouder.

Hoofdstuk 4

Conclusies en aanbevelingen

4.1 Conclusie

Op basis van de antwoorden op de deelvragen, wordt in dit hoofdstuk antwoord gegeven op de centrale onderzoeksvraag:

Op welke wijze realiseert de gemeente Montfoort haar sportvoorzieningen, hoe is de eigen inbreng van sportverenigingen daarin vormgegeven en wat is de bestuurlijke rol van college en raad?

De gemeente Montfoort realiseert sportvoorzieningen en andere maatschappelijke projecten door middel van een projectmatige aanpak. We constateren daarbij dat vooral een financieel kader wordt vastgesteld. De afgelopen jaren is daarbij de twee derde/een derde regeling toegepast: twee derde wordt gefinancierd door de gemeente, een derde wordt opgebracht door verenigingen. Wij hebben in de stukken niet kunnen constateren dat dit beleidsuitgangspunt daadwerkelijk schriftelijk is vastgelegd, maar de afgelopen jaren zijn in Montfoort wel meerdere projecten volgens dit principe gerealiseerd.

Deze regeling wordt niet in de meerderheid van de gemeenten in Nederland toegepast. In de meeste gemeenten financiert de gemeente en berekent zij vervolgens een huur door aan de vereniging (al dan niet gerelateerd aan de kostprijs van de voorziening). Vanwege de beperkte financiële mogelijkheden van de gemeente Montfoort en de relatief grote maatschappelijke betrokkenheid van inwoners, wordt een gezamenlijke investering via de twee derde/een derde regeling noodzakelijk geacht om de huidige voorzieningen in stand te houden en eventueel kwalitatief te verbeteren.

De eigen inbreng van verenigingen kan op verschillende manieren worden gedaan: via alleen een financiële bijdrage, via zelfwerkzaamheid of via een combinatie van beide. De mate waarin zelfwerkzaamheid wordt toegepast, is afhankelijk van het type vereniging (verenigingen met een eigen accommodatie komen daar eerder voor in aanmerking) en ook van de expertise en draagkracht binnen de vereniging. Doel is om met de eigen inbreng van de verenigingen een grote investering eerder (gezamenlijk) mogelijk te maken. De eigen inbreng en met name de zelfwerkzaamheid zouden moeten leiden tot het terugdringen van kosten of het gezamenlijk dragen van de kosten. Tegelijkertijd stelt de gemeente dat zelfwerkzaamheid gestimuleerd moet worden, door het financiële voordeel voor een deel terug te laten vloeien naar de vereniging.

De casus Rapijnen laat zien dat de basis voor het financiële beleid aanwezig is (wens om tot een gezamenlijke investering te komen via de twee derde/een derde regeling), maar dat de uitwerking momenteel nog onvoldoende is c.q. er niet is. De inhoudelijke uitwerking was niet aan de voorkant helder en in toetsbaar kader omschreven, maar is achteraf verwerkt.

Bij de start van het project (beschikbaar stellen van het krediet) werd door het college gesteld dat de eigen inbreng van SBSR zowel cash als in natura gedaan kon worden. Er was aan de voorkant echter geen inzicht in de totale projectkosten en bijkomende kosten, geen afspraken op welke posten de twee derde/een derde regeling van toepassing was, geen inzicht in de eigen inbreng van de sportverenigingen en vooral hoe die eigen inbreng vormgegeven zou worden. In de casus Rapijnen heeft dat ertoe geleid dat de

zelfwerkzaamheid van SBSR niet (of nauwelijks) heeft geleid tot een financieel voordeel. En daar was het in de oorsprong wel (mede) om te doen. De ervaringen die er waren met de projecten op Sportpark Hofland en HC Montfoort zijn onvoldoende toegepast bij de casus Rapijnen. Deze ervaringen zijn weliswaar niet schriftelijk vastgelegd in beleid, maar wel eerder door de gemeente toegepast.

Omdat het kader aan de voorkant onvoldoende was uitgewerkt, zijn tussen college en raad verschillende beelden ontstaan over de casus Rapijnen. Het college stuurt normaal gesproken een project aan en rapporteert de voortgang aan de raad. Eventuele afwijkingen worden ter besluitvorming voorgelegd. In de casus Rapijnen rapporteerde het college via informatiebrieven en mededelingen aan de raad (zoals te doen gebruikelijk): het college heeft de raad tussentijds geïnformeerd over de aanleg van de parkeerplaats en over de waardering van zelfwerkzaamheid. Daarna heeft het college het project afgesloten en zich verantwoord via de eindafrekening van SBSR. Omdat het project binnen de financiële kaders en binnen de planning gerealiseerd is, heeft het college tussentijds geen afwijkingen ter besluitvorming voorgelegd aan de gemeenteraad.

De raad heeft gedurende het project tegelijk het gevoel gehad dat zij de grip op het project mistte en dat uitgangspunten gedurende het project veranderden (kosten die buiten de projectbegroting vielen, uitbetaling van zelfwerkzaamheid, het beschikbaar stellen van een tractor). De verwachtingen van de raad waren dat het project Rapijnen op dezelfde manier uitgevoerd zou worden als het project in 2008 op Sportpark Hofland. De raad vindt daarom dat de invulling van de twee derde/een derde regeling bij Rapijnen afwijkend is ten opzichte van de invulling in 2008 en had die gewijzigde invulling ter besluitvorming aangeboden willen hebben. Daardoor is de controle van de raad op het specifieke project Rapijnen (te) gedetailleerd geweest. Sturing en controle op hoofdlijnen was niet (meer) mogelijk door het ontbreken van heldere en transparante kaders vooraf, waardoor gedurende het project en achteraf te veel verschillende beelden ontstonden. Daarbij heeft de raad geen vragen gesteld over de tussentijdse informatie, maar zijn de (gedetailleerde) vragen vooral ontstaan over de eindafrekening. Het voorstel voor de eindafrekening is daardoor pas in derde instantie vastgesteld door de raad.

We constateren tot slot, los van de centrale onderzoeksvraag, dat de onderhoudsbijdrage van de gemeente aan SBSR hoger is dan de jaarlijkse kosten voor het contractonderhoud van Aannemersbedrijf Jos Scholman B.V.. Het verschil tussen de bijdrage en de jaarlijkse kosten kunnen we niet onderbouwen.

4.2 Aanbevelingen

Vanuit het onderzoek en de casus Rapijnen zijn een aantal lessen te trekken. Deze lessen zijn vertaald in aanbevelingen, die de gemeente Montfoort kunnen helpen om de realisatie van (sport)voorzieningen in de toekomst te organiseren op een wijze die recht doet aan de inzet, rol en mogelijkheden van alle betrokken partijen.

1. *Blijf zelfwerkzaamheid stimuleren.*

De maatschappelijke betrokkenheid van inwoners en verenigingen in de gemeente Montfoort is een groot goed. Zelfwerkzaamheid biedt de mogelijkheid om hier invulling aan te geven en bovendien financieel voordeel te realiseren. Zowel vanuit de gemeente als vanuit maatschappelijke organisaties is het daarom gewenst om zelfwerkzaamheid te blijven stimuleren.

2. Stel het financieel en inhoudelijk kader en projectplan pas definitief vast als zowel alle kosten als de inbreng van de betrokken partijen bekend zijn/is.

Wees zo helder mogelijk over de projectbegroting en de kosten die daaronder vallen. Benoem daarnaast de kosten die buiten de projectbegroting vallen, maar rechtstreeks voor rekening van de gemeente komen (ambtelijke kosten, eventuele vooronderzoeken, eventuele professionele begeleiding van de aanbesteding). Stel een projectplan op, waarin exact verwoord wordt hoe de concrete invulling is van de twee derde/een derde regeling en benoem daarin ook expliciet vooraf de eigen inbreng van verenigingen, de eventuele zelfwerkzaamheid daarbinnen en de financiële prikkels voor verenigingen om tot zelfwerkzaamheid te komen.

In het kader van maatwerk per vereniging kan de raad het financieel en inhoudelijk kader, het projectplan (inclusief projectbegroting) en de benodigde investering per project vaststellen.

3. Stel beleid vast over de inzet van zelfwerkzaamheid.

De casus Rapijnen heeft binnen de gemeente Montfoort de behoefte aan scherpere kaders voor zelfwerkzaamheid bloot gelegd. Deze kaders hebben betrekking op drie verschillende aspecten:

- i. De inzet van eigen inbreng en zelfwerkzaamheid bij realisatie en/of beheer en onderhoud.
De gemeente kan een keuze maken wanneer eigen inbreng (financieel) en zelfwerkzaamheid door verenigingen mag worden ingezet: alleen bij de realisatie, alleen bij beheer en onderhoud of juist bij allebei? Het voordeel van eigen inbreng en zelfwerkzaamheid bij realisatie is dat de investering lager kan worden c.q. gedeeld kan worden tussen gemeente en verenigingen. De zelfwerkzaamheid moet dan echter wel daadwerkelijk leiden tot kostenverlaging. Zelfwerkzaamheid bij uitsluitend beheer en onderhoud is een alternatief, dat regelmatig door gemeenten wordt toegepast. Verenigingen doen in dit geval (een deel van) het beheer en onderhoud van de sportaccommodatie, voor zo ver dit past binnen het Sportbesluit. Daarvoor ontvangt de vereniging vervolgens een onderhoudsvergoeding of een korting op het huurtarief.
- ii. Het vaststellen van een financiële impuls voor verenigingen om zelfwerkzaamheid te stimuleren.
De relatief hoge lasten van een nieuwe voorziening kunnen verdeeld worden tussen gemeente en vereniging. Een financiële bijdrage ligt het meest voor de hand, maar ook zelfwerkzaamheid door verenigingen kan financieel voordeel opleveren. Dit kan op verschillende manieren:
 - Om verenigingen te stimuleren zelfwerkzaamheid toe te passen, kan de gemeente overwegen om een deel van het financieel voordeel aan de vereniging toe te kennen. Dat kan een percentage zijn van het financiële voordeel (vooraf bij de start van het project vast te leggen), bijvoorbeeld: bij een eigen bijdrage (een derde) van € 200.000 kan de vereniging (vooraf geaccordeerd) € 70.000 via zelfwerkzaamheid bijdragen en € 130.000 via een financiële bijdrage. Als de gemeente ervoor kiest 25% van dit voordeel uit te keren aan de vereniging (€ 17.500), dan is het voordeel weliswaar wat lager en de eigen bijdrage van de vereniging eveneens lager (€ 182.500), maar ontstaat wel een stimulans voor deze zelfwerkzaamheid.
 - Er kan ook geredeneerd worden dat de zelfwerkzaamheid door de vereniging een zelfgekozen manier is om de eigen bijdrage te realiseren en dat deze zelfwerkzaamheid 'gewoon' onderdeel uitmaakt van het deel dat de vereniging

- moet bijdragen. Er wordt dan geen vergoeding uitgekeerd. De stimulans zit dan in een lagere financiële bijdrage vanuit de vereniging aan het project en daarmee lagere financiële lasten (cash of via een lagere lening die de vereniging aan zou moeten gaan).
- Bij zelfwerkzaamheid rond onderhoud en beheer kan een onderhoudsvergoeding of een lager huurtarief als stimulans dienen. Er zijn voorbeelden van gemeenten die een vergoeding uitkeren wanneer een vereniging het beheer en onderhoud van de sportaccommodatie op zich neemt (of het huurtarief verlagen). Deze methode wordt ten aanzien van beheer en onderhoud ook in de gemeente Montfoort toegepast (waarbij onduidelijk is hoe de vergoeding zich verhoudt tot de kosten voor de vereniging). Met de onderhoudsvergoeding wordt de vereniging in staat gesteld om het onderhoud naar eigen inzicht uit te voeren, zo lang het kwaliteitsniveau maar blijft gewaarborgd. Het voordeel van deze methode is dat de gemeente het onderhoud voordeliger kan laten uitvoeren dan wanneer zij het zelf doet, terwijl de vereniging hier financiële middelen voor ontvangt of minder huur voor betaalt. Het nadeel is dat de uitvoering van onderhoud door verenigingen vraagt om regelmatige kwaliteitsbewaking vanuit de gemeente, al dan niet via een derde. Zorg er daarnaast voor dat de onderhoudsbijdrage de daadwerkelijke kosten dekt (en niet hoger is dan de daadwerkelijke kosten) en harmoniseer dit voor alle verenigingen (gelijke monniken – gelijke kappen).
 - iii. Creëer maatwerk bij de posten waarop zelfwerkzaamheid kan worden toegepast. De kostenposten die ingevuld kunnen worden met zelfwerkzaamheid, kunnen verschillen per project. De ene vereniging is goed in sloopwerk, de andere vereniging is juist goed in projectmanagement en directievoering of in engineering. Laat verenigingen hier zelf keuzes in maken welke vormen van zelfwerkzaamheid zij interessant vinden. Beoordeel de kostenposten wel vooraf en vraag, bij specialistisch werk, referenties of garanties. Neem de gekozen vormen van zelfwerkzaamheid op in de kaders voorafgaand aan het project, inclusief de waarde van die zelfwerkzaamheid.

4. Zorg voor structuur en continuïteit in de projectorganisatie.

Formeer op basis van de afspraken in het financiële en inhoudelijke kader een projectorganisatie, met de inhoudelijk betrokkenen vanuit de vereniging, de aannemer, de ambtelijk projectleider en een financieel controller. Wanneer de directievoering professioneel gedaan wordt, sluit ook de directievoerder aan (bij voorkeur al in de planfase van het project). Zorg voor dossiervorming en actualiseer het dossier (proces, organisatie, inhoudelijk, financieel en planning), om snel afwijkingen te kunnen rapporteren en verantwoording af te leggen. Overweeg daarbij nadrukkelijk om het projectmanagement verder te professionaliseren, bijvoorbeeld met Prince2 of een soortgelijk model. Zorg tijdig voor vervanging bij langdurige afwezigheid van leden van het projectteam. Rapporteer aan een stuurgroep met de ambtelijk opdrachtgever, de wethouder en een bestuurder van de vereniging.

Projecten in de nabije toekomst

Voor de korte termijn worden nieuwe projecten voorzien, waarbij de gemeente en verenigingen gezamenlijk investeren via de twee derde/een derde regeling, onder meer voor Sportpark Hofland. We adviseren daarbij het beleidskader voor de realisatie van maatschappelijke voorzieningen te formaliseren en vooraf duidelijke afspraken te maken.

De aanbevelingen bieden daarvoor handvatten om daarbij helder en transparant om te gaan met de twee derde/een derde regeling en de zelfwerkzaamheid. Dit betekent in de praktijk overigens vermoedelijk dat SBSH niet eenzelfde (riante) regeling kan treffen als bij de realisatie van sportpark Rapijnen is gehanteerd. Er kan via maatwerk, vooraf geaccordeerd door de raad, vastgesteld worden hoe het project bij SBSH voor zowel gemeente als stichting op een correcte manier in gang gezet kan worden.

Nawoord

Om de rekenkamerfunctie van de Audit Commissie (AC) te onderzoeken, is er een rekenkameronderzoek uitgevoerd naar de realisatie van (sport)voorzieningen in de gemeente Montfoort.

Een subcommissie van de Audit Commissie onder voorzitterschap van de heer Timmerarends en de heren Bon en de Jonge, hebben dit pilotonderzoek begeleid. In samenspraak met de gemeenteraad heeft deze Rekenkamercommissie (RKC) een keuze gemaakt voor het onderzoeksbureau BMC en de casus 'De afrekening Sportpark Rapijnen'. De gemeenteraad heeft om dit rekenkameronderzoek gevraagd, niet zozeer om achteraf het verloop te analyseren, maar om op basis daarvan juist lessen te trekken voor de toekomst.

De voortgang, het conceptrapport en het rekenkamerfunctieproces zijn in verschillende Audit Commissie vergaderingen uitvoerig besproken. De AC is tevreden over de inhoud en de aanbevelingen uit het rapport. Het rekenkamerproces in deze 'pilot' is geëvalueerd en de AC vindt dat dit proces uitstekend voldoet aan de rekenkamerfunctiebehoefte van de gemeente Montfoort.

Een paar kanttekeningen van de AC. In het rapport wordt gesteld dat 'de gemeenteraad tijdens het proces vragen had kunnen stellen'. Er zijn echter door de raad tijdens het proces wel degelijk vragen gesteld. In het rapport had melding gemaakt kunnen worden over de abominabele kwaliteit van de in eerste en tweede instantie aangeboden financiële verantwoording. Mede daardoor heeft de raad haar controlerende taak onvoldoende kunnen uitvoeren.

Het rekenkameronderzoeksrapport is zeer waardevol omdat het laat zien dat goed projectmanagement en de controle hierop cruciaal zijn. Het legt de vinger op een aantal wezenlijke zere plekken, zoals het achteraf afspreken over zaken die vooraf helder hadden moeten zijn en het ontbreken van een transparante projectbegroting.

Conclusie is dat het bij het onderhavige project ontbroken heeft aan regie en controle en dat het rapport voldoende aanbevelingen geeft om daar bij toekomstige projecten aandacht aan te besteden.

Aanbevelingen

Dat de gemeente (ambtelijk) de aanbevelingen uit het BMC rapport vertaalt in een keuzeschema (praktische keuzeboom) zodat we voor toekomstige gevallen beschikken over een handzame handleiding.

Het nu lopende aanbestedingstraject met betrekking tot de sportvelden in Montfoort op te stellen volgens de aanbevelingen uit het BMC rapport.

Tenslotte adviseert de AC de gemeenteraad om de rekenkamerfunctie zoals in de 'pilot' is uitgevoerd, te implementeren. Raad en/of Audit Commissie kunnen aan de Rekenkamercommissie vragen om relevante onderzoeken te laten uitvoeren.

We danken het college van Burgemeester en Wethouders voor de reeds gedane toezeggingen inzake onze aanbevelingen.

Namens de Audit Commissie Montfoort,
Ewoud Modderman
Voorzitter

Bijlage 1

Literatuurlijst

B.A.S. Begeleiding en Advies Sportterreinen, 25/9/2013, Investeringskosten korfbalvereniging LUNO 'actualisatie 2013'

B.A.S. Begeleiding en Advies Sportterreinen, 25/9/2013, Investeringskosten Voetbalvereniging Linschoten (VVL) 'actualisatie 2013'

B.A.S. Begeleiding en Advies Sportterreinen, 3/3/2014, Aanleg kunstgrasvelden korfbal en voetbal (tekeningnummer 2014-013-D001)

B.A.S. Begeleiding en Advies Sportterreinen, 3/3/2014, Aanleg kunstgrasvelden korfbal en voetbal (tekeningnummer 2014-013-D002)

B.A.S. Begeleiding en Advies Sportterreinen, 5/3/2014, Programma van Eisen Aanleg kunstgrasvelden VVL en LUNO

Gemeente Montfoort, 28/12/2010, Startnotitie Vernieuwen Sportpark Rapijnen, Linschoten

Gemeente Montfoort, 28/11/2011, Aangepast raadsvoorstel Verbetering sportpark Rapijnen

Gemeente Montfoort, 11/12/2011, Aangepast vergelijk ontwikkelvarianten Sportpark Rapijnen te Linschoten

Gemeente Montfoort, 31/1/2012, Informatienota Rapijnen

Gemeente Montfoort, 22/5/2012, Collegebesluit Raadsvoorstel Rapijnen

Gemeente Montfoort, 23/5/2013, Raadsbesluit Plankosten Phanos en de reconstructie van het sportpark Rapijnen

Gemeente Montfoort, 27/5/2013, Raadsbesluit Plankosten Phanos en de reconstructie van het sportpark Rapijnen

Gemeente Montfoort, 23/9/2013, Raadsbesluit Beschikbaar stellen van een krediet van € 500.000 in verband met de noodzaak tot het uitvoeren van voorbereidingswerkzaamheden in 2013 ten behoeve van de aanleg van kunstgrasvelden in Linschoten in 2014

Gemeente Montfoort, 28/10/2013, Raadsbesluit Realisatie kunstgrasvelden sportpark

Gemeente Montfoort, 6/12/2013, Collegebesluit Aanleg kunstgrasvelden sportpark Rapijnen te Linschoten

Gemeente Montfoort, 18/12/2013, brief 'Realiseren project'

Gemeente Montfoort, 20/12/2013, Huur-/onderhoudsovereenkomst

Gemeente Montfoort, 20/12/2013, Overeenkomst vernieuwing sportpark Rapijnen

Gemeente Montfoort, 7/10/2014, Informatienota Eindverantwoording krediet aanleg kunstgrasvelden Sportpark Rapijnen

Gemeente Montfoort, 12/3/2015, Voortgangsrapportage projecten

Gemeente Montfoort, 7/4/2015, Collegebesluit Aanleg parkeerterrein sportpark Rapijnen

Gemeente Montfoort, 7/4/2015, Collegebesluit Afronding en vaststelling bijdrage vrijwilligerswerkzaamheden SBSR

Gemeente Montfoort, 7/4/2015, Raadsinformatiebrief Aanleg parkeerterrein sportpark Rapijnen

Gemeente Montfoort, 8/4/2015, Raadsinformatiebrief Vaststelling vrijwilligersbijdrage

Gemeente Montfoort, 16/4/2015, brief 'Afronding project Kunstgrasvelden Rapijnen'

Gemeente Montfoort, 14/6/2015, Voortgangsrapportage projecten

Gemeente Montfoort, augustus 2015, Voortgangsrapportage projecten

Gemeente Montfoort, 1/10/2015, Voortgangsrapportage projecten

Gemeente Montfoort, 9/11/2015, Voortgangsrapportage projecten

Gemeente Montfoort, 11/11/2015, Voortgangsrapportage projecten

Gemeente Montfoort, 8/12/2015, Voortgangsrapportage projecten

Gemeente Montfoort, 5/1/2016, Voortgangsrapportage projecten

Gemeente Montfoort, 14/3/2016, Voortgangsrapportage projecten

Gemeente Montfoort, 27/6/2016, Jaarstukken 2015 Gemeente Montfoort

Gemeente Montfoort, 18/7/2016, Voortgangsrapportage projecten

Gemeente Montfoort, 1/8/2016, Voortgangsrapportage projecten

Gemeente Montfoort, 24/8/2016, Voortgangsrapportage projecten

Gemeente Montfoort, 17/10/2016, Voortgangsrapportage projecten

Gemeente Montfoort, 17/1/2017, Raadsvoorstel Afronding project aanleg kunstgrasvelden sportpark Rapijnen te Linschoten

Gemeente Montfoort, 17/1/2017, Toezeggingen aan forum Samenleving

Gemeente Montfoort, 4/4/2017, Collegebesluit Actualisatie beleidskader Sport, Bewegen en Meedoen 'Terug naar de basis' 2017-2020

Gemeente Montfoort, juni 2017, Definitieve afrekening Gemeente Montfoort en Stichting Beheer Sportpark Rapijnen in het kader van de aanleg kunstgrasvelden

Gemeente Montfoort, 13/6/2017, Raadsvoorstel Afronding project vernieuwing sportpark Rapijnen te Linschoten

Gemeente Montfoort, 28/6/2017, Afronding sportpark Rapijnen - Vragen Progressief Akkoord

Gemeente Montfoort, november 2017, Actualisatie beleidskader Sport, Bewegen en Meedoen 'terug naar de basis' 2017-2020

Gemeente Montfoort, 16/11/2017, Memo Raadsvoorstel Afronding project aanleg kunstgrasvelden sportpark Rapijnen Linschoten (nr. 500127)

Gemeente Montfoort, 11/12/2017, "De onderbouwing van de bedragen in de eindafrekening, zoals gepresenteerd onder het kopje 'Financiën' op pagina 2 van het raadsbesluit d.d. 11/12/2017"

Gemeente Montfoort, 11/12/2017, Raadsbesluit Afronden project vernieuwen sportpark Rapijnen te Linschoten

Gemeente Montfoort, datum onbekend, (gewijzigde) Bestuursrapportage 2013

Gemeente Montfoort, datum onbekend, Bestuursrapportage 2014

Gemeente Montfoort, datum onbekend, Facturen SBSR aan gemeente Montfoort

Gemeente Montfoort/Key2Financiën, 30/1/2018, Sportpark Rapijnen

IBMN, 25/3/2013, (Concept) Scorematrix Stichting Beheer Sportpark Rapijnen

IBMN, 5/12/2013, Inkoopstrategie aanbesteding Kunstgras sportvelden

IBMN, 19/12/2013, Checklist dossiervorming

IBMN, 24/2/2014, Aanbestedingsdocument: Overeenkomst Kunstgras Sportvelden Stichting Beheer Sportpark Rapijnen

IBMN, 13/3/2014, Nota van Inlichtingen Meervoudig onderhandse aanbesteding 'Overeenkomst Kunstgrasvelden' - Stichting Beheer Sportpark Rapijnen

IBMN, 21/3/2014, Nota van Inlichtingen 2 Meervoudig onderhandse aanbesteding 'Overeenkomst Kunstgrasvelden' - Stichting Beheer Sportpark Rapijnen

IBMN, 31/3/2014, Proces verbaal van opening

IBMN, 16/4/2014, Gunningsadvies Kunstgrasvelden Sportpark Rapijnen

IBMN, 15/5/2014, Berichtgevingsrapport Overeenkomst Kunstgras Sportvelden

IBMN, 2/6/2014, Checklist

IBMN, 2/6/2014, Resultaten formulier inkoop- en aanbesteding

IBMN, 10/6/2014, Leverancierslijst

IBMN, datum onbekend, Logboek rapport

IBMN Kenniscentrum, datum onbekend, Aanbesteding Overeenkomst Kunstgras Sportvelden

IBMN/SBSR, 10/3/2014, Programma van Eisen Aanleg kunstgrasvelden Stichting Beheer Sportpark Rapijnen t.b.v. VVL en LUNO

IBMN/SBSR, datum onbekend, Bijlagen horende bij het Aanbestedingsdocument
Overeenkomst Kunstgras Sportvelden

J/P van Herwijnen ACMA CGMA, 10/8/2015, Accountantsverklaring Rapijnen

Jos Scholman Groen B.V., 23/9/2014, Extra werkzaamheden die de club zelf kan
uitvoeren

Lokaal Montfoort, 11/12/2017, Amendement Voorstel: nr. 5 Afronding project vernieuwen
sportpark Rapijnen te Linschoten

Progressief Akkoord, 2/3/2015, Vragen rondom renovatie Sportpark Rapijnen

Progressief Akkoord/D66/CDA/SGP/ChristenUnie, 11/12/2017, Amendement Voorstel nr.
5 Afronding project vernieuwen sportpark Rapijnen te Linschoten
Rapijnen te Linschoten

SBSR, 12/3/2015, Brief 'Afwikkeling renovatie sportpark Rapijnen'

SBSR/Jos Scholman Groen B.V., 26/5/2014, Overeenkomst

UW Samenwerking, 20/4/2015, Voortgangsrapportage Herontwikkeling sportpark
Rapijnen

VVD, 6/9/2017, Vragen Transparantie en vergelijken financiële vergoedingen Montfoort
en Linschoten

Bijlage 2

Overzicht van gemeenten in de benchmark

- Baarn
- Beek
- Bladel
- Borger-Odoorn
- Borsele
- Bunnik
- Gooise Meren
- Harderwijk
- Krimpenerwaard
- Meierijstad
- Noordwijkerhout
- Nunspeet
- Roermond
- Zaanstad
- Zoetermeer
- Zwolle

Bijlage 3

Lijst met respondenten

- De heer K. Breedveld, bestuurslid Stichting Beheer Sportpark Hofland
- De heer C. Drevel, beleidsregisseur sport, gemeente Montfoort
- De heer P. Holdinga, beleidsadviseur sport, gemeente Montfoort
- Mevrouw N. Hoekstra, bureau projecten / lid MT, gemeente Montfoort
- Mevrouw M. Kalden, manager beleid / voormalig beleidsregisseur sport, gemeente Montfoort
- De heer A. Knottnerus, business development directeur Tarkett Sports (voorheen directeur Fieldturf Benelux)
- De heer P. Koster, voorzitter Stichting Beheer Sportpark Rapijnen
- Mevrouw I. Langerak, wethouder sport, gemeente Montfoort
- De heer Th. van Rossenberg, projectleider Aannemingsbedrijf Jos Scholman
- De heer J. Scholman, directeur Aannemingsbedrijf Jos Scholman
- De heer J. Vlaar, wethouder vastgoed en financiën, gemeente Montfoort
- De heer D. de Vries, penningmeester Stichting Beheer Sportpark Rapijnen

Groepsgesprek met de gemeenteraad

Bijlage 4

Ambtelijke reactie

Verwerking ambtelijke reactie rapportage 'Rekenkameronderzoek naar de realisatie van (sport)voorzieningen in de gemeente Montfoort'.
In onderstaand schema hebben wij aangegeven hoe wij de reactie van de ambtelijke organisatie hebben verwerkt in het rapport.

Opmerkingen per pagina				
#	Pagina	Tekst	Ambtelijke reactie	Reactie BMC
1	18	<i>"Door deze alternatieve invulling van de twee derde/een derde regeling is het gehele project aanmerkelijk duurder geworden dan wanneer dezelfde principes zouden zijn gehanteerd als bij sportpark Hofland (en HC Montfoort)."</i>	Dit vind ik een hele sterke uitspraak. Bij sportpark Hofland is uiteindelijk een vaste bijdrage (€ 600.000) betaald, staat in het rapport (ik ken dat dossier niet). Als we dat hier toepassen, hadden we € 500.000 betaald, nu € 535.000, inclusief € 34.000, voor een parkeerplaats. Dus van aanmerkelijk duurder kan volgens mij niet gesproken worden.	Bij Sportpark Hofland is inderdaad een vaste bijdrage betaald, ter hoogte van € 600.000. Dit bedrag was twee derde van het totale bedrag (€ 900.000), waardoor een derde (€ 300.000) voor rekening van SBSH kwam. Zelfwerkzaamheid en directievoering zaten echter niet bij dat totaalbedrag in en zijn door SBSH zelf uitgevoerd. Bij Sportpark Rapijnen zijn deze kosten juist wel door de gemeente vergoed aan SBSR. Wanneer dit - conform de situatie bij Sportpark Hofland - niet was gebeurd, was het project Sportpark Rapijnen voor de gemeente € 82.000 goedkoper uitgevallen (exclusief de tractor t.w.v. € 8.500): € 58.000 voor de directievoering en € 24.000 voor de uitbetaalde zelfwerkzaamheid (in totaal 16,4% van € 535.000). We hebben geen aanpassingen doorgevoerd in de rapportage.
Algemene opmerkingen				
#			Ambtelijke reactie	Reactie BMC
2			De renovatie van de openbare parkeerplaats en de ambtelijke kosten zijn nooit in het project opgenomen en maakten geen deel uit van de twee derde/een derde verdeling. Beide activiteiten moesten na realisatie wel van (gemeentelijke) dekking worden voorzien. Dekking was voorhanden omdat uit de afrekening van het project bleek dat daarvoor (gelukkig) ruimte was.	De 'ruimte' om ook deze activiteiten te financieren vanuit het budget voor Sportpark Rapijnen, is ontstaan doordat de aanbesteding van de drie kunstgrasvelden met € 453.796 lager uitviel dan het vooraf geraamde bedrag van € 729.000 (exclusief projectkosten). Het door de gemeenteraad beschikbaar gestelde budget (€ 750.000, waarvan € 250.000 voor rekening van SBSR) was echter bestemd voor de aanleg van de kunstgrasvelden. Het financieren van andere activiteiten had dan ook ter besluitvorming voorgelegd moeten worden aan de gemeenteraad, in plaats van communicatie van een collegebesluit via een raadsinformatiebrief. Daarnaast is de constatering in de rapportage dat het aan de voorkant onduidelijk was welke kosten bij het project hoorden en welke niet. De rapportage is niet aangepast.
3			Er wordt een vergelijking gemaakt met de situatie in 2008 en niet met de velden die onderhanden worden genomen in 2018. De raad heeft in 2016 en 2017 krediet beschikbaar gesteld voor de realisatie van drie kunstgrasvelden. De twee derde/een derde regeling is hier niet toegepast. Oppassen voor het vergelijken van appels met peren.	In het raadsbesluit over de realisatie van de kunstgrasvelden op Sportpark Rapijnen is expliciet gesteld dat met de verenigingen in Linschoten 'eenzelfde afspraak' wordt gemaakt als destijds (in 2008) in Montfoort. Daarom wordt in het onderzoek voornamelijk ingegaan op de verschillen en overeenkomsten tussen Montfoort in 2008 en Rapijnen in 2014. Om te voorkomen dat appels met peren worden vergeleken, hebben wij getracht de geconstateerde verschillen en overeenkomsten zo helder mogelijk te verwoorden. De afspraken over de drie kunstgrasvelden die in de zomer van 2018 worden aangelegd, zijn nog niet definitief rond (en het is voor ons niet helder welke afspraken er concreet gemaakt zijn of worden rondom de aanleg van deze velden). Het is daarom niet opportuun om ook deze casus in dit onderzoek mee te nemen. Wel zijn aanbevelingen gedaan over de realisatie van (sport)voorzieningen in de toekomst.

Bijlage 5 ***Bestuurlijk hoor en wederhoor***

Brief aan de leden van de Werkgroep Rekenkameronderzoek

gemeente
Montfoort

Aan De leden van de Werkgroep Rekenkameronderzoek

Uw kenmerk:
Zaaknummer:
Onderwerp: Rekenkameronderzoek realisatie
(sport)voorzieningen Montfoort

Montfoort: 29 maart 2018

Geachte leden,

Wij hebben kennis genomen van het rekenkameronderzoek naar de realisatie van (sport)voorzieningen in de gemeente Montfoort. In dit rapport is onderzoek gedaan naar het project Rappijnen. We stellen het op prijs in de gelegenheid gesteld te worden onze zienswijze hierbij te geven. In algemene zin zijn we van mening dat dit rapport een duidelijk beeld schetst van de wijze waarop dit project zijn beslag heeft gekregen. Voorts zijn we van mening dat het rapport waardevolle inzichten biedt voor het bestuur van de gemeente Montfoort: inzichten die we in de toekomst ook bij de realisering van nieuwe (sport)voorzieningen zullen betrekken.

De kernboodschap van dit rapport namelijk dat het nodig is om goede beleidskaders en heldere definities te hebben op grond waarvan vóóraf duidelijke afspraken gemaakt kunnen worden, wordt door het college ten volle onderschreven. Terugkijkend op de voorbije jaren zien we dat het hieraan heeft ontbroken. Dit heeft er toe geleid, dat ondanks goede bedoelingen en grote inzet van alle partijen, onduidelijkheden, onvoldoende continuïteit en daarmee minder stevige regie en soms rolverwarring is ontstaan bij de realisatie van sportvoorzieningen.

In het project Rappijnen heeft het college de raad gedurende het proces van realisatie steeds meegenomen in de ontwikkelingen, maar omdat de uitgangspunten aan de voorkant niet helder waren vastgelegd, ontstond met de tijd, toch een wat rommelig beeld, hetgeen het voor de raad lastig maakte in positie te komen. Het college is met de onderzoekers van mening dat een goede voorbereiding bij de start, in de toekomst moet borgen dat de gemeenteraad in positie wordt gebracht om haar kaderstellende en controlerende rol beter in te kunnen vullen.

Wat ons opvalt in het rapport is dat het project Rappijnen wordt afgezet tegen twee eerdere (sport)voorzieningsprojecten, namelijk de realisatie van kunstgrasvelden op Sportpark Hofland (2008) en de realisatie van velden voor HC Montfoort, maar dat deze twee laatste casussen niet daadwerkelijk zijn onderzocht. Toch worden in het rapport (op pagina 18 en pagina.25) vergaande conclusies getrokken over het project Rappijnen in relatie tot de genoemde twee andere projecten. Wij vinden onvoldoende onderbouwing van deze conclusies terug in het onderzoeksrapport en vinden de uitspraken hierover dan ook te stellig. Feit is dat de hoofdconclusie van het rekenkameronderzoek, namelijk dat het ontbrak aan sportbeleid en een door de raad vastgestelde definitie van zelfwerkzaamheid, ook op de andere twee projecten van toepassing is.

BMC | onderzoek

TELEFOON

070 - 310 3800

E-MAIL

info@bmconderzoek.nl

WEBSITE

www.bmconderzoek.nl

